

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра нової та новітньої історії

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: **«Проблема Чорноморських проток у політиці великих держав
(1831-1914 рр.)»**

Виконав: студент IV курсу,
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Бегларян К. А.

Керівник: к.і.н., доц.
Страшнюк С. Ю.

Рецензент:

Зміст

Вступ.....	3
Розділ I. Розділ: Питання про протоки, як об'єкт міжнародних відносин.....	
1.1. Перша Єгипетська криза 1831-1833 років: передумови, перебіг, наслідки.....	12
1.2. Друга Єгипетська криза і Лондонські конвенції 1840-1841 років.....	27
Розділ II. Концепція нейтрального моря та її перегляд у 50-70-ті роки XIX століття.....	
2.1. Кримська війна і Паризький мир 1856 р.....	36
2.2. Циркуляр Горчакова та Лондонська конвенція 1871 р.....	49
2.3. Російсько-турецька війна 1877-1878 рр. і Берлінський трактат.....	60
Розділ III. Спроби перегляду режиму проток у кінці XIX — на початку XX століть.....	
3.1. Питання про протоки у 1880-1890-х рр.	71
3.2. Напередодні Першої світової війни	84
Висновки.....	103
Список джерел та літератури.....	110
Резюме.....	130

Вступ

Актуальність теми дослідження зумовлена значними змінами з часів підписання конвенції Монтре в 1936 році, яка наразі регулює режим Чорноморських Проток. З тих часів можна прослідкувати порушення конвенції, а саме нові приводи для заборони проходу торговим кораблям через Протоки, що не передбачені конвенцією. Серед них загроза екологічній ситуації та технічні проблеми. Але найважливіші порушення стосуються тоннажу військових кораблів нечорноморських держав, питань про спільні військові вчення на Чорному морі за участі нечорноморських держав і класу військових кораблів, що мають право проходити через протоки.

Спірним є можливість проходу через протоки авіаносців. Формально вони виключені зі списку класів кораблів, що мають таке право. Однак радянські авіаносці неодноразово виходили в Середземне море через ці протоки. Наразі також існує така можливість.

Проблемою є одностороннє введення Туреччиною нових правил проходу торгових кораблів, які не прописані в конвенції Монтре. Наприклад, заборона кораблям, довшим за 200 метрів, проходити протоки вночі. Чи надання торговим кораблям статусу військових у разі перевезення ними військових кораблів.

У 2011 році президент Туреччини Реджеп Ердоган висунув проєкт побудови каналу «Стамбул», який планують прокласти паралельно Босфору. Нова протока має з'єднати Чорне і Мармурове море. Особливістю каналу є те, що регламентація проходу кораблів через природні протоки і ті, що були створені людиною, не однакова. Тож статті конвенції Монтре тут діяти не будуть.

Згідно вищезазначеному, питання регулювання Чорноморських Проток не є остаточно вирішеним. Залишається багато застарілих правил; також за нових обставин (таких як класи військових кораблів, що не зазначені у конвенції, односторонньо впровадженні правила чи можливості побудови абсолютного нового каналу, спірні питання щодо тоннажу військових суден нечорноморських держав) неминучим є перегляд старої конвенції чи міжнародний конгрес з впровадження нової. Згідно з цим актуальності набуває історія врегулювання цієї проблеми.

Слід зазначити, що сучасні позиції Росії, Туреччини і нечорноморських держав, як і раніше, сильно залежать від їх географічного положення, тому і проєкти статусу проток минулого мають багато спільного з сучасністю.

Об'єктом дослідження є Східне питання в міжнародних відносинах зазначеного періоду.

Предметом дослідження є проблема Чорноморських Проток у політиці великих держав.

Хронологічні рамки охоплюють період з 1831 по 1914 рік. Нижня хронологічна межа пов'язана з початком першої Єгипетської кризи, у перебігу якої Чорноморські Протоки вперше були розглянуті як об'єкт міжнародних відносин. Нижня хронологічна межа пов'язана з початком Першої світової війни, на час якої *de facto* припинилася дія міжнародних конвенцій стосовно Чорноморських Проток.

Територіальні рамки визначаються територією Османської імперії, акваторією Чорного, Мармурового і Середземного морів.

Історіографічна база включає загальну і спеціальну літературу. До загальної літератури мною були віднесені праці з історії країн, що мають відношення до теми, історії міжнародних відносин розглянутого часу взагалі і узагальнюючі праці з цієї теми по окремим державам.

Із загальної літератури з історії Османської імперії, та її зовнішньої політики варто виділити працю Д. П. Бальфура «Османська імперія. Шість століть від піднесення до занепаду». На нашу думку — це одна із найґрунтовніших загальних праць з історії Османської імперії. Робота була використана для розуміння історичного контексту, реформ і перетворень на різних етапах історії імперії¹. Автор «Історії Османської імперії. Бачення Османа» Керолайн Фінкель багато років жив у Туреччині – саме звідки і «бачення османа» у назві. У своїй роботі він спробував передати культурну специфіку регіону. Окрім солідного фактичного матеріалу, праця містить значну кількість автентичних ілюстрацій і доволі повно описує низку важливих для проблематики диплому періодів².

Стосовно праць з історії дипломатії, нами було використано книгу «Дипломатична історія Європи» у двох томах А. Дебідур — це класична робота з історії європейської дипломатії XIX – початку XX століття. Через точність поданих фактів і висновки автора, зроблені на основі дослідження численних архівних документів, ця робота неодноразово перевидавалася у різних перекладах. Вона була використана нами для аналізу дипломатичної історії Європи у контексті питання про Чорноморські протоки³. Варто звернути увагу на другий том «Історії дипломатії» В. М. Хвостова – це радянська

¹ Бальфур Д. П. Османская империя. Шесть столетий от возвышения до упадка. Москва, 2017. 639 с.

² Финкель К. История Османской империи. Видение Османа. Москва, 2010. 850 с

³ Дебитур А. Дипломатическая история стран Европы. Т.2. Москва, 1947. 544 с

фундаментальна праця з історії дипломатії, яка охоплює період з 1871 по 1914 рік ¹. Ця книга акцентує увагу на економічних відносинах як причинах політичних дій. Погляди В. М. Хвостова та А. Дебідюра значною мірою протистоять один-одному. Отже дозволяють поглянути на міжнародні відносини в контексті Східного питання під різними кутами зору.

Серед робіт, що стосуються історії Російської імперії, та її зовнішньої політики найбільш важливими для дослідження були ряд праць. Багатотомне дослідження О. Айрапетова «Історія зовнішньої політики Російської імперії 1801-1914 рр.» — учня Н. С. Киняпіної, відомої вченої, яка спеціалізувалася на історії Російської імперії ². Книги О. Айрапетова були використані з метою аналізу зовнішньополітичних подій часів Російської імперії. Для більш повного розуміння зовнішньополітичного курсу імперії на різних етапах її історії. Іншою ґрунтовною роботою є книга І. С. Рибачёнок «Захід великої держави. Зовнішня політика Росії на рубежі ХІХ — ХХ ст.: цілі, задачі, методи.» ³. Праця була використана під час написання дипломної роботи, оскільки дослідниця присвятила більшу її частину питанню Чорноморських Проток. До того ж у примітках подано копії важливих документів з теми.

Серед робіт, що стосуються історії Німеччини, та її зовнішньої політики на нашу думку передусім варто виділити наступні. А. С. Єрусалимський «Зовнішня політика і дипломатія німецького імперіалізму наприкінці ХІХ століття» — оскільки праця була видана у 1951 році в Радянському Союзі, вона містить значну кількість ідеологічних штампів. Але в книзі доволі якісно викладено фактичний матеріал, містяться уривки з документів ⁴. Іншою важливою працею є книга Б. Бонвеч, Ю. В. Галактіонов «Історія Німеччини. Т.2. Від створення Німецької імперії до початку ХХІ століття». ⁵ Вона використовувалася як загальна праця з історії Другого рейху для розуміння внутрішніх процесів, які впливали на політику цієї великої держави у Східному питанні.

Серед робіт, що стосуються Великої Британії, та її зовнішньої політики передусім було використано книгу К. Моргана «Історія Великої Британії» ⁶. Ця загальна праця була однією з ключових у формуванні нашого уявлення про

¹ Хвостов В. М. История дипломатии Т. 2. Москва, 1963. 440 с.

² Айрапетов О. История внешней политики Российской империи 1801-1914 гг. Москва, 2017. 620 с.

³ Рыбачёнок. И. С. Закат великой державы. Внешняя политика России на рубеже ХІХ — ХХ вв.: цели, задачи, методы. Москва: РОССПЭН. 2012. 582 с.

⁴ Єрусалимський А. С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце ХІХ века. Москва, 1951. 608 с.

⁵ История Германии. Т.2. От создания Германской империи до начала ХХІ века / Под ред. Бонвеч Б., Галактіонов Ю. В. Москва: КДУ. 2008. 693 с.

⁶ Морган К. История Великобритании. Оксфорд, 2000. 680 с.

зовнішньополітичний курс Форін офіс стосовно режиму Чорноморських Проток на різних етапах історії цієї великої держави.

Серед робіт, що стосуються французької позиції у Східному питанні нами було використано монографію А. В. Бодров «Перші роки після Седану: німецький фактор французької політики, суспільної свідомості і культури у 1870-ті роки»¹. Використання цієї книги значною мірою зумовлено тим, що автор торкається питання послаблення Франції як ключового гаранта існування «Кримської системи». Також для аналізу французької позиції нами було використано низку статей, серед них на думку автора найбільш важливою є робота О. В. Анісімова «Франко-російський конфлікт навколо Святих Місць і Палестини: періодизація та її значення»². Науковець запропонував і обґрунтував періодизацію конфлікту, та висвітлив позицію французького МЗС того періоду стосовно Східного питання.

Серед робіт, що стосуються історії Австро-Угорщини, та її зовнішньої політики на нашу думку варто приділити особливу увагу наступним роботам. Я. Шимов «Австро-Угорська імперія»³. Це загальна робота з історії держава, яка цікава для нашого дослідження розглядом зміни вектору зовнішньої політики великої держави з європейських справ на Балканський півострів. На думку автора важливою є стаття Г. Деметр «Граф Андраші та позиція Австро-Угорщини з питання Східної кризи (1875-1879 рр.)»⁴. Необхідно відмітити низку робіт А. А. Григорьєвої. Серед них стаття А. А. Григорьєва «Зовнішня політика Австро-Угорщини на Балканах і панславизм»⁵.

До спеціальної літератури мною були віднесені вузько спрямовані монографії і перед усім наукові статі.

Важливою є праця С. Горянінов «Босфор і Дарданелли. Дослідження питання про протоки за дипломатичним листуванням». Книга зберігається у Державному і Санкт-Петербурзькому Головному Архівах — її було написано за часів Російської імперії, рік видання 1907. Значимість роботи полягає в тому, що у примітках подано списки з оригіналів основних міжнародних договорів з

¹ Бодров А. В. Первые годы после Седана: германский фактор французской политики, общественного сознания и культуры в 1870-е годы. СПб: Труды исторического факультета СПбГУ. Т.8. 2011. 378 с.

² Анисимов О. В. Франко-русский конфликт вокруг Святых мест и Палестины: периодизация и её значение. URL: http://novist.history.spbu.ru/trudy_kafedry/04_2010/2010_04_Anisimov_O_V_-_Franko-russkij_konflikt_vokrug_Svjatyh_mest_Palestiny_periodizacija_i_ee_znachenie.pdf (дата звернення 10.05.2021).

³ Шимов Я. Австро-Венгерская империя. Москва: Издательство Эксмо. 2003. 609 с.

⁴ Деметр Г. Граф Андраши и позиция Австро-Венгрии по вопросу Восточного кризиса (1875-1879 гг.). Историографический обзор. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/42931704.pdf> (дата звернення 10.05.2021).

⁵ Григорьєва А. А. Внешняя политика Австро-Венгрии на Балканах и панславизм. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vneshnyaya-politika-avstro-vengrii-na-balkanah-i-panslavizm-60-e-gg-xix-nachalo-xx-v/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

питання Проток за більшу частину XIX століття. Окрім цього, містяться автентичні ілюстрації і портрети ¹.

Серед праць, присвячених внутрішнім процесам у Османській імперії чинне місце займає стаття И. Е. Петросян, Ю. А. Петросян «До питання про рушійні сили реформаторського і конституційного руху в Османській імперії» — вона розглядає реформістські тенденції. Передусім шляхом вестернізації в Османській імперії від Селіма III до скасування дії конституції Абудал-Гамідом II ². Іншою важливою на нашу думку статтею є С. А. Надюков «Ранні військово-політичні реформи в Османській імперії». Статті були використані для більш глибокого розуміння внутрішніх процесів в імперії, які мали вплив на зовнішню політику.

Серед праць, що стосуються перипетії дипломатичної боротьби за перегляд режиму Проток варто звернути увагу на статтю Ж. В. Петруніна «Дипломатична боротьба європейських держав у зв'язку з конфліктом в Османській імперії наприкінці 40-х років XIX століття» — дослідниця розглядає події другої єгипетської кризи і перехід питання про чорноморські протоки з площини домовленості між двома чорноморськими державами (Ункяр-Іскелесійський договір) й до міжнародного вирішення питання (Лондонська конференція) ³. Стаття Н. С. Епішина «Лондонська конвенція 1871 р. Боротьба за перегляд умов Паризького миру» ⁴ у нашому дослідженні важлива для виявлення причин успіху циркуляра Горчакова, і дипломатичної підготовки цієї акції.

Стосовно проблеми Чорноморських Проток у контексті російсько-турецьких відносин варто відмітити статтю А. Н. Сквозніков «Правовий режим Чорноморських Проток і русько-турецькі відносини в останній чверті XVIII-початку XX ст.» ⁵ — вона присвячена історії російсько-турецьких взаємин і їх зв'язку з договорами, що регулювали режим Чорноморських Проток.

¹ Горянинов С. Босфор и Дарданеллы. Исследование о проливах по дипломатической переписке, хранящейся в Государственном и С-Петербургском Главном Архивах. Санкт-Петербург. 1907. 355 с.

² Петросян И. Е., Петросян Ю. Л. К вопросу о движущих силах реформаторского и конституционного движения в Османской империи. URL: http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/p_ts_1979_1985_06_petrosyan_petrosyan.pdf (дата звернення 13.05.2021).

³ Петрунина Ж. В. Дипломатическая борьба европейских держав в связи с конфликтом в османской империи конца 1840-х годов XIX века. [електронний доступ]. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/diplomaticheskaya-borba-evropeyskih-derzhav-v-svyazi-s-konfliktom-v-osmanskoj-imperii-v-kontse-40-h-godov-xix-veka/viewer> (дата звернення 02.12.2020).

⁴ Епишина Н. С. Лондонская конвенция 1871 г. Борьба за пересмотр условий Парижского мира. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_37295990_61893594.pdf (дата звернення 10.05.2021).

⁵ Сквозников А. Н. Правовой режим Черноморских Проливов и Русско-Турецкие отношения в последней четверти XVIII- начала XX в. [електронний доступ]. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoy-rezhim-chernomorskih-prolivov-i-russko-turetskie-otnosheniya-v-posledney-chetverti-xviii-nachale-xx-v/viewer> (дата звернення 02.12.2020).

Коллективна праця А. В. Ігнат'єв, Л. Н. Нежинський «Росія і Чорноморські протоки (XVIII-XX століття)» окрім вичерпного розкриття теми містить також ряд проектів вирішення питання Проток, які були запропоновані відомими людьми Російської імперії: журналістами, послами і т. ін. Тому вона важлива для нашого дослідження¹.

Підводячи підсумок можна сказати, що у історіографії загалом доволі детально висвітлені окремі аспекти проблеми. Преш за все у ряді представлених спеціальних і загальних робіт досить повно викладено фактичний матеріал, який має безпосереднє відношення до теми. Але важливі події у історії країн-учасниць вирішення питання про протоки також мають велике значення. Наприклад боротьба політичних партій чи угруповань, зміна урядів, революції і т. ін. значною мірою визначають зовнішньополітичний курс. Варто відмітити важливу особливість дореволюційної історіографії з теми, а саме надання списків з оригінальних документів у примітках до роботи.

Джерельна база представлена насамперед документами, конвенціями, постановами конгресів і дипломатичним листуванням. Також під час дослідження використовувалися нотатки мандрівників, звіти, мемуари і та інші види джерел.

Передовсім джерелами для нас є дипломатичні акти та міжнародні договори; найважливішими з яких є Ункяр-Іскелесійський договір 1833 року, Лондонські конвенції 1840 і 1841 років, Паризький мир 1856 року, Циркуляр Горчакова, Лондонська конвенція 1871 року, Берлінський трактат 1878 року, договір про Священний союз 1881 р., Договір «перестраховки» 1887 р., договір про англо-російську Антанту 1907 року і ряд інших². Ці договори впорядковані Ф. Мартенсом у «Збірник Трактатів і Конвенцій, підписаних Росією з іншими державами» від 1895 року, В. Н. Александренко у «Збірник найважливіших трактатів і конвенцій заключених Росією і іноземними державами (1774-1906)»³, Є. А. Адамовою. у «Збірник договорів Росії з іншими державами 1856-1917»⁴.

Огляд офіційних договорів дозволяє зрозуміти правила, які встановлювали регламент проходження кораблів через Чорноморські протоки. Конвенції є наслідком дипломатичної боротьби і відображенням балансу сил на момент їх укладення.

¹ Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. 559 с.

² Мартинес Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключённых Россией с иностранными державами. Т 11. Трактаты с Англией. Лондонский трактат относительно Бельгийского королевства. СПб: Типография А. Бенке. 1895. 520 с.

³ Александренко В. Н. Собрание важнейших трактатов и конвенций заключённых Россией с иностранными державами (1774-1906). Варшава: Типография варшавского учебного округа. 1906. 514 с.

⁴ Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 463 с.

Джерелом з дипломатичного листування є книга М. П. Погодіна «Історико-політичні листи і записи впродовж Кримської війни 1853-1856», де оприлюднене дипломатичне і неофіційне листування царської сім'ї, генералів, дипломатів та інших діячів, котрі мають відношення до цієї події¹.

Серед джерел особистого походження варто виділити книгу «Туреччина і Єгипет із нотаток Н. Н. Муравйова 1832 і 1833 років» 1869 року видання². Книга є збірником записок Ніколая Муравйова-Карського, часів його відрядження у Александрію і Стамбул. І книгу А. Рафаїловича «Мандрівка Нижнім Єгиптом і внутрішніми областями дельти»³.

Також були використані мемуари Дж. У. Б'юкенена⁴ — посла Великої Британії у Російській імперії упродовж 1910-1918 років; С. Ю. Вітте — міністра фінансів Російської імперії у 1892-1903 роках⁵; Н. М. Муравйова-Карського — військового і мандрівника⁶; В. М. Коковцова — голови ради міністрів Російської імперії⁷; Отто фон Бісмарка — канцлера Германської імперії⁸; В. Н. Ламздорфа — прем'єр міністра Російської імперії⁹ та низки інших діячів.

Мемуари і спостереження мандрівників доповнюють картину подій важливими деталями і містять унікальні свідчення. Мемуари дозволяють подивитися на події з точки зору їх безпосереднього сучасника.

Метою роботи є дослідження проблеми Чорноморських проток в контексті міжнародних відносин у вказаних хронологічних рамках і розгляд різних шляхів вирішення проблеми, зважаючи на історичний контекст.

Згідно мети визначені наступні **завдання**:

- ознайомитися з джерельною та історіографічною базою з питання;
- проаналізувати основні проєкти вирішення проблеми, запропоновані дипломатами великих держав, журналістами, політиками та іншими діячами;

¹ Погодин М. П. Историко-политические письма и записки в продолжении крымской войны 1853-1856. Москва, 1874. 390 с.

² Муравьев Н. Н. Турция и Египет в 1832 и 1833 годах. Москва, 1869.

³ Рафалович А. Путешествие по Нижнему-Египту и внутренним областям дельты. Санкт-Петербург, 1850.

⁴ Бьюкенен Д. Мемуары дипломата. Москва, 1925. [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/24787-byukenen-d-memuary-diplomata-m-1925#mode/grid/page/1/zoom/1> (дата звернення 02.12.2020).

⁵ Витте С. Ю. Воспоминания. Москва, 1960.

⁶ Муравьев Н. Н. Из записок генерал-адъютанта Николая Николаевича Муравьева-Карского. Москва, 1869. 572 с.

⁷ Коквцов В. Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1903-1919. Т. 1. Париж: Издание журнала иллюстрированная Россия. 1933. 355 с.

⁸ Бисмарк О. Мысли и воспоминания. Т.2. Москва: Государственное социально-экономическое издательство. 1940. 289 с.

⁹ Ламздорф В. Н. Дневник 1891-1892. Москва: Academia. 1934. 429.

- простежити процес вирішення проблеми Чорноморських проток великими державами у вказаних хронологічних рамках;
- зробити висновки стосовно стану вирішеності проблеми напередодні Першої світової війни.

Методи дослідження. В роботі використовувалися методи історичного дослідження: історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-системний. Методи філософського дослідження: діалектичний.

Історико-генетичний метод був використаний для аналізу становлення проблеми чорноморських Проток як об'єкту міжнародних відносин й причини переходу цього питання з площини двосторонніх перемовин Османської і Російської імперій до розгляду «європейським концертом». Метод також використовувався при дослідженні зміни статусу Проток залежно від історичного контексту.

Історико-системний метод застосовувався для комплексного аналізу проблеми чорноморських Проток в політиці великих держав. Окрім загального розгляду процесу вирішення проблеми цей метод дозволив систематизувати підходи і варіанти вирішення питання зацікавленими великими державами та виявити домінуючі тенденції на кожному з етапів.

Історико-порівняльний метод перш за все використовувався для порівняння різних проєктів в рамках діяльності ключових держав. На одному і тому ж етапі вирішення проблеми спостерігаються різні підходи. Наприклад, «проєкт захоплення Босфору силами армії і флоту» А. І. Нелідова від 1896 року і плани С. Ю. Вітте з цього приводу були абсолютно протилежними. Хоча хронологічно вони відносилися до одного і того ж часу і в перспективі мали схожу мету — забезпечити Російській імперії безперешкодний прохід військових і торгових кораблів через Босфор і Дарданели.

Історико-типологічний метод було використано для виділення загальних типів вирішення проблеми Чорноморських проток російською дипломатією і віднесення всіх відомих проєктів до одного з них. За основною концептуальною ознакою, яка була присутня в основі кожного з цих планів, можна виділити ті, що мали на меті одноосібне захоплення Проток, перегляд їх режиму «європейським концертом» і через двосторонні російсько-турецькі перемовини.

Діалектичний метод дозволяє розглянути явища в сукупності, враховуючи їх внутрішні протиріччя. За допомогою цього методу були виявлені протиріччя концепції «нейтрального моря», єдність мети багатьох проєктів, які водночас були протилежними за способом досягнення цієї мети.

Наукова новизна полягає в продовженні досліджень проблеми Чорноморських Проток у контексті міжнародних відносин. Розгляді етапів втрати російською дипломатією важелів впливу на Порту. Сумніві щодо вигідності вирішення питання про Протоки шляхом російсько-турецьких домовленостей для обох сторін. Оцінці Лондонської конвенції 1871 року як найбільш оптимального варіанту вирішення питання про Протоки для кожної з великих держав.

Основні висновки нашого дослідження були **апробовані** під час Міжнародної конференції молодих учених «Каразінські читання» у 2020 та 2021 роках, а також Міжнародної конференції Х Дриновські читання (30-31 березня 2021 р.). Тези доповідей та матеріали конференцій додаються.

Структура роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та резюме.

I. Розділ: «Питання про протоки, як об'єкт міжнародних відносин»

1.1 Перша Єгипетська криза 1831-1833 років: передумови, перебіг, наслідки

З XIV століття почалася масштабна експансія турок-осман на території Візантійської імперії. В 1453 році під керівництвом Мехмеда II турки захопили Константинополь, до XVII століття продовжувалося активне розширення Османської імперії на Захід. В ці часи вона була могутньою силою з якою не можливо було не рахуватися сусідам і могутнім європейським державам. Першою з них заключила союз з Портою Франція. В 1528 році між цими державами було укладено договір, направлений проти спільного суперника — Священної Римської імперії. Впродовж XVI- першої половини XVII століть було укладено ряд договорів — капітуляцій¹. Вони забезпечили французьким підданам привілеї: свободу віросповідання і право торгівлі. Саме французькому королю султан гарантував цілісність церков і молебень, давав змогу його підданам відвідувати Святі місця. Союз з Портою входив до концепції «Східного Бар'єру» проти Габсбургів і Російської монархії².

Одним з вузлових етапів становлення проблеми Чорноморських Проток була російсько-турецька війна (1672-1681), яка завершилася Бахчисарайським миром. Під час ратифікації договору в 1682 році виникли проблеми через те, що представники Порти вилучили статті про підданство Запорозьких козаків царю. Але натомість султан дозволив паломництво підданих Московського царства до Єрусалиму. Це започаткувало традицію зацікавленості російського уряду у справах Святих місць³.

Датою зупинки західної експансії дослідники вважають 1683 рік, коли коаліція християнських держав — Священна ліга здобула вирішальну перемогу в битві під Віднем. Після війни Священної ліги (1683-1699 рр.) було укладено Константинопольський мирний договір⁴. Він закріпив за Московським царством Азов, хоча і без права вільного плавання російських кораблів Чорним морем. Цей договір завершив серію Азовських походів царівни Софії (1695-1696 рр.), ціллю яких було забезпечення виходу Росії до Чорного моря. Хоча глобальна ціль не була досягнута, Азов був стратегічно вигідним пунктом. Південний напрям зовнішньої політики для Московського царства впродовж всієї його історії

¹ Синицын С. В. Роль «капітуляцій» во внешней политике османской империи XVI-XVIII вв. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-kapitulyatsii-vo-vneshney-politike-osmanskoj-imperii-xvi-xviii-vv/viewer> (дата звернення 12.05.2021).

² Дранов Б. А. Черноморские проливы. Международно-правовой режим. Москва: юридическое издательство Министерства Юстиций СССР. 1948. С. 10-26.

³ Яфарова М. Р. Накануне подписания Бахчисарайского мира: русско-османское военное противостояние на Украине в 1679 и 1680 гг. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nakanune-podpisanija-bahchisarayskogo-mira-russko-osmansko-voennoe-protivostoyanie-na-ukraine-v-1679-i-1680-gg/viewer> (дата звернення 12.05.2021).

⁴ Уляницкий В. Дарданеллы, Босфор и Чёрное море в XVIII веке. Москва: Типография А. Гатцуан. 1883. С. 22-38.

залишався важливим перед усім з точки зору оборони території від вторгнення татар, усунення можливого плацдарму для наступу турецьких військ у разі війни. Вагомим був і торговий фактор. Османська імперія являла собою великий потенційний ринок, а Чорне море було перспективним напрямом для розширення зв'язків з Європою.

З XVII століття у Османській імперії загострюються кризові явища. Відбувається занепад військово-ленної системи, яка була рушійною силою османських завоювань попередніх віків¹. Після завершення масштабних завоювань в Європі, Порта перейшла до політики підтримки status quo². Велика чисельність армій виявилася зайвою (за часів Сулеймана Кануні чисельність одних лише сіпахів сягала приблизно 200 тисяч). Зі скороченням військових формувань постала проблема розподілу земельних ділянок і прав власності наявних господарів. Наприкінці XVIII століття концентрація землеволодінь і влади на місцях в руках колишніх військових еліт, місцевих чиновників і управлінців призводила до слабшання центру. (це заборонялося османськими законами, поодинокі випадки фіксуються ще з XVI століття)³. Звідси сепаратистські тенденції в ряді регіонів імперії, повстання великих землевласників⁴. Разом з цим зростали відцентрові тенденції в християнських провінціях — це визначило одну з негативних тенденцій в історії Османської імперії кінця XVIII — першої половини XIX століть⁵.

Ряд кризових явищ доповнило перетворення колишньої еліти військ імперії — корпусу яничар в консервативну опозицію будь якій спробі реформ як армії, так і державного устрою взагалі⁶. Їх ефективність в бою ставала нижчою ніж у піхоти розвинених країн. Ця тенденція надалі лише посилювалася до остаточної ліквідації корпусу. Окрім цього яничари поступово отримали право мати сім'ю (з 1566 року), з 1683 року в цей елітний корпус почали набирати мусульман. Згодом вони почали займатися торгівлею і ремеслом, приймати участь у

¹ Надюков С. А. Ранние военно-политические реформы в Османской империи. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rannie-voenno-politicheskie-reformy-v-osmanskoj-imperii/viewer> (дата звернення 18.12.2020).

² Ивонина Л. И. Ян Собеский — легенда и реальность. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yan-sobeskiy-legenda-i-realnost/viewer> (дата звернення 18.12.2020).

³ Петросян Ю. Османская империя. Москва: алгоритм. 2013. С. 136-165.

⁴ Вартамян Э. Г. Государственное устройство и внутривластическое положение Османской империи начала XVIII в. (По материалам записок русского посла в Стамбуле П. А. Толстого). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennoe-ustroystvo-i-vnutripoliticheskoe-polozhenie-osmanskoj-imperii-nachala-hush-v-po-materialam-zapisok-russkogo-posla-v/viewer> (дата звернення 18.12.2020).

⁵ Мейер М. С. Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса. Москва: Наука. 1991. С. 154-204.

⁶ Петросян Ю. Османская империя. Москва: алгоритм. 2013. С. 136-165.

політичному житті країни¹. Впродовж XVII-початку XIX століття яничари були ще й грізною політичною силою, з якою султан мав постійно рахуватися².

Окрім війська значною консервативною силою було духовенство. Шейх-уль-іслам, або великий муфтії мав повноваження, співставні з великим візіром. Будь які нововведення і реформи проходили затвердження у знавців ісламу, їх думка нерідко визначала напрямок розвитку країни³.

Однією з важливих подій XVIII століття в контекст питання про протоки стала російсько-турецька війна (1768-1774 рр.). Вона розпочалася через загострення протиріч стосовно подальшої долі Речі Посполитої. І ознаменувалася зверненням імператриці Катерини II 19 січня 1769 року до балканських слов'ян в серії маніфестів. В них зазначається, що правительниця, як і її попередники, бажає звільнення Балканських християн від Османського іга. Маніфести містили заклик підтримати російську зброю⁴.

За результатами війни було укладено Кючук-Кайнарджийський мирний договір 1774 року. Перед усім через артикул 7, значною частиною дослідників він вважається початком Східного питання⁵. Вперше було визнано заступництво Російської імперії над православними християнами Османської імперії (хоча обмежене і в досить туманній формі). Кримське ханство проголошувалося незалежною державою, але *de facto* відбувалися втручання в його внутрішні справи з боку Росії і входження півострова до її сфери впливу⁶.

Отже договір послабивши Порту, спричинив масові міграції мусульман в кордони Османської імперії. З просуванням кордонів Російської і Габсбургської монархій на території османів посилювалися визвольні рухи серед християнських підданих султана. Християнські держави, особливо Росія, в часи воєн з Портою активно заохочували постання і пропагували ідеї визволення від «османського іга», що також сприяло укоріненню подібних уявлень у національній свідомості⁷.

¹ Дудар Р. В. Занепад на ліквідація яничарського корпусу. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis (дата звернення 18.12.2020).

² Срібняк І., Дудар Р. Збройні сили Османської імперії (XIV початок XIX ст.): історія розвитку, структура, бойові кондиції. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/25711/1/I_Sribnyak_R_Dudar_ZSOI_2018_IFF.pdf (дата звернення 18.12.2020).

³ Шишков В. В. Османская империя от завоевания и интеграции периферий к попыткам модернизации. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osmanskaya-imperiya-ot-zavoevaniya-i-integratsii-periferiy-k-popytkam-modernizatsii/viewer> (дата звернення 18.12.2020).

⁴ Уляницкий В. Дарданеллы, Босфор и Чёрное море в XVIII веке. Москва: Типография А. Гатцуан. 1883. С. 71-106.

⁵ Собрание важнейших трактатов и конвенций заключённых Россией с иностранными державами (1774-1906) / Под ред. Александренко В. Н. Варшава: типография варшавского учебного округа. 1906. С. 1-10.

⁶ Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). Москва: издательство Академии наук СССР. 1955. С. 248-334.

⁷ Чечулина Н. Д. Внешняя политика России в начале царствования Екатерины 1762-1774. СПб: Типография Галицкого управления уделов. 1896. С. 462-456.

15 липня 1787 року почалася чергова Російсько-турецька війна. В лютому 1788 року була видана грамота до слов'ян балканського півострову з закликом до боротьби з Османами. Незважаючи на підтримку християнського населення, плани імператриці з широкомасштабних завоювань за рахунок Порти були зруйновані. Влітку 1788 року Британія, Пруссія і Голландія оголосили про створення Троїстого союзу, направленою проти суттєвої зміни балансу сил між Росією і Портою. На відміну від війни 1768-1774 р. р. Британія не бажала залишатися осторонь. Після битви при Плесі 1757 року, британці активно почали захоплення Індії, а тому збереження безпечного і швидкого маршруту з базами постачання було одним з пріоритетних інтересів ¹.

Відносини Росії з Троїстим союзом, перед усім з Британією, в 1791 році досягли крайньої точки напруги через категоричну відмову з боку Росії поступитися фортецею Очаків на користь Туреччини. Криза мало не переросла у війну. Непоступливість російської імператриці і небажання учасників союзу розв'язувати війну з Росією на підтримку султана призвели до мирного врегулювання. Примиренню сприяли плани Першої французької республіки щодо зміни status quo в Європі. Британію і Росію зблизило протистояння новій Франції. 29 грудня 1792 року в Яссах було підписано мирний договір, який завершив російсько-турецьку війну (1787-1791 рр.) ². Отже Порта остаточно змірилася з втратою Криму— це було закріплено юридично ³.

Французька загроза втілилася в єгипетському поході Наполеона і змусила давніх супротивників об'єднатися. 23 грудня 1798 року Російська і Османська імперії в Константинополі підписали договір за яким держави виступали гарантами територіальної цілісності одна одної. Під час спільних дій з турками, російська ескадра адмірала Ф. Ф. Ушакова пройшла через Протоки в Середземне море і очистила Іонічні острови від французької присутності. Під час візиту до Константинополя російські воєнні отримали важливу інформацію стосовно устрою оборонних споруд Проток, можливостей османського флоту і армії. Останні роки XVIII — перші роки XIX століття були часом найбільшого зближення двох імперій. Символом взаєморозуміння було спільне управління Іонічною республікою ⁴.

¹ Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. С. 19-43.

² Сабитова Л. Р. Начало англо-русского дипломатического противостояния в рамках «Восточного вопроса» («очаковский кризис» 1791 г.). URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_22858710_55031258.pdf (дата звернення 18.12.2020).

³ Уляницкий В. Дарданеллы, Босфор и Чёрное море в XVIII веке. Москва: Типография А. Гатцун. 1883. С. 167-207.

⁴ Емельянов Ю. Средиземноморская экспедиция Ф. Ф. Ушакова. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_23599489_67883889.pdf (дата звернення 18.12.2020).

Після сербського повстання 1804 року ставлення до Росії кардинально змінилося. Хоч імператор і не підтримав сербів, з подачі французького посла, заворушення в християнських провінціях пов'язували в Порті з російськими інтригами. Ці міркування привели до введення ряду обмежень на прохід російських і британських кораблів Протоками, зміщення проросійських господарів Дунайських князівств. Врешті конфлікт призвів до оголошення Портою війни Росії в грудні 1806 року, сподіваючись на допомогу Франції¹. Британія підтримала свого південного союзника відправкою ескадри адмірала Дакворта, однак, через посилення оборони Дарданелл, британський флот під загрозою оточення в Мармуровому морі евакуювався. Після невдачі в Дарданеллах британці звернули увагу на, залишений французькими військами, Єгипет і спробували висадити десант в Александрії. Однак новий паша Мухаммед Алі відбив цю атаку².

Приголомшливі успіхи Наполеона під час воєнних дій в Європі призвели до заключення з Російською імперією Тільзитського миру 9 липня 1807 року. В тексті договору було зазначено, що Порта має заключити мир з Росією впродовж трьох місяців з дня ратифікації договору. У разі відмови угода передбачала спільні дії двох імператорів на Балканах. За Ерфуртською конвенцією 1808 року Франція визнала право Росії на приєднання Молдавії і Валахії³. Після цих домовленостей Зимовий палац висунув неприйнятні вимоги заключення миру, серед них приєднання Молдавії і Валахії, протекторат Росії над грузинськими об'єднаннями, спільний протекторат над Сербією⁴. Європейські держави, насамперед Британія, були стривожені союзом Франції та Росії і непомірними територіальними претензіями останньої. Британія вела переговори з Портою впродовж 1808-9 років. Результатом домовленостей став Дарданелльський договір 1809 року в якому вперше юридично визнавалося «давнє правило османської імперії» — забороняти прохід через Протоки будь-яким воєнним кораблям іноземних держав. З цього часу визначилася один з ключових варіантів вирішення питання Лондоном⁵.

Османи відмовилися задовольнити російські вимоги і війна продовжилася до розриву відносин Зимового палацу з Версалем та обопільною підготовкою до

¹ Виноградов В. Н. Русско-турецкая война 1806-1812. Необъявленная и предгрозовая. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_17823991_73283669.pdf (дата звернення 18.12.2020).

² Daly M. W. The Cambridge history of Egypt. Cambridge university press. 1998. P. 139-180

³ Титова Н. В. Дипломатическая борьба между Российской империей и Францией в рамках Тильзитских и Эрфуртских соглашений в начале XIX века. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_38538475_15389840.pdf (дата звернення 18.12.2020).

⁴ Приходько Д. С. Позиция Франции в «Восточном вопросе» (1798-1812 гг.). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pozitsiya-frantsii-v-vostochnom-voprose-1798-1812-gg/viewer> (дата звернення 18.12.2020).

⁵ Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. С. 19-43.

війни. Отже в російському МІД відмовилися від масштабних планів і почали шукати якнайшвидшого миру. В травні 1812 року держави підписали Бухарестський мирний договір. Суттєвої зміни обстановки не відбулося.

Занепад старої системи управління, втрата територій і ряд інших кризових факторів призвели до ініціатив невеликого кола еліти, знайомої з Заходом, провести докорінні зміни устрою імперії. Але вони наштовхувалися на протидію «стовпів» на яких трималася османська державна машина (улеми і армії старого зразку з елітним яничарським корпусом).

Селім III був першим султаном з часів Сулеймана Кануні, який наважився на якісну перебудову устрою держави з гори ¹. Спираючись на досвід «епохи тюльпанів» і багатовікового союзу с Францією султан спробував провести ряд радикальних реформ ². Професор Чиказького університету Маршалл Ходжсон визначав Османську імперію як одну з Gunpowder Empire (порохових імперій). Він наголошував на тому, що головною ціллю реформ була необхідність створення сильної армії ³. Реформи Селіма наштовхнулися на сильний спротив консерваторів і в 1807 році яничари скинули султана. Більшість його ініціатив було скасовано.

В 1805 році Мухаммед Алі затвердився в якості намісника Єгипту. Він провів ефективні реформи, створив боєздатну армію ⁴. Неодноразово війська Єгипту допомагали султану боротися з повстаннями в різних куточках імперії⁵. Після військових кампаній проти вахабітів, в Судані ідея створення сильного війська як опори режиму і знаряддя розповсюдження і зміцнення влади Єгипту привела до створення «національної армії». З 1820-х в солдати набирали жителів Єгипту хоча процедура відбору була досить дивною ⁶.

В 1809 році він зумів зробити те, на що не наважувався доти жоден мусульманський правитель. Мухаммед Алі ліквідував вакуфні (тобто церковні) землеволодіння, вони перейшли у власність держави. В 1811 році були фізично

¹ Надюков С. А. Ранние военно-политические реформы в Османской империи. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rannie-voenno-politicheskie-reformy-v-osmanskoj-imperii/viewer> (дата звернення 18.12.2020) .

² Бальфур Д. П. Османская империя. Шесть столетий от возвышения до упадка XIV-XX вв. Москва: Центрполиграф. 2017. С. 423-554.

³ Marshall G. S. Hodgson. The Venture of Islam. The Gunpowder Empires and Modern Times. University of Chicago press. 1974. P. 99-134.

⁴ Аксенова А. А. Образ Мухаммеда Али Египетского в произведениях русских путешественников XIX в. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-muhammeda-ali-egipetskogo-v-proizvedeniyah-russkih-puteshestvennikov-xix-v/viewer> (дата звернення 18.12.2020).

⁵ Петрунина Ж. В. Военные реформы Мухаммеда Али как основа реализации планов по созданию независимой арабо-мусульманской империи. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/voennye-reformy-muhammeda-ali-kak-osnova-realizatsii-planov-po-sozdaniyu-nezavisimoy-arabo-musulmanskoj-imperii/viewer> (дата звернення 18.12.2020).

⁶ Муравьев Н. Н. Турция и Египет в 1832 и 1833 годах. Т 1. Москва: Типография А. И. Мамонтова. 1869. С. 58-111.

знищені лідери місцевої (перед усім мамлюкської) знаті. Наступним кроком була заборона віддавати феодалам на відкуп збір податків. Ця функція перейшла безпосередньо до держави.

Створювалися міністерства і адміністративний поділ за європейським зразком, запрошувалися експерти з заходу для більш продуктивного впровадження нововведень¹. Окрім сухопутної армії, паша приділяв увагу і флоту. Будувалися нові сучасні верфі, командирами майже всіх лінійних кораблів були французи. Отже єгипетський паша став найбільш могутнім васалом султана.

Після перемоги над Наполеоном держави-переможниці скликали Віденський конгрес на якому визначався новий світовий порядок — формувалася віденська система міжнародних відносин. Її основами були ідея легітимізму і балансу сил. В лютому 1815 року під час роботи конгресу була направлена російська нота з закликом до Європи надати захист від переслідувань Порти християнам Балкан. Але ця нота не мала реального ефекту і не призвела до якихось дій².

У вересні 1815 року російський імператор Александр I виступив ініціатором утворення Священного союзу. Його головними членами стали Австрійська та Російська імперії, і Пруссія. Хоча програмні документи акцентували увагу на взаємодопомозі християнських держав, фактично ж союз керувався принципами легітимізму і консерватизму по відношенню до всіх династій, і територій³.

В 1821 році в Греції спалахнуло повстання проти Османської династії. В обмін на обіцяння передати до управління єгипетського паші ряд провінцій, Мухаммед Алі виступив на боці султана⁴.

Російський імператор постав перед складним вибором. Традиційно його держава підтримувала антиосманські рухи на Балканах, допомога єдиновірцям мала широку підтримку серед підданих. Але греки повстали проти свого легітимного монарха. На початку конфлікту імператор все ж обрав сторону Порти, засудивши повстання. Але Османам бракувало регулярних сил швидко впоратися з невдоволенням і вони вдалися до лозунгів в дусі мусульманського фанатизму. Такі дії призвели до погромів християн по всій імперії. В Константинополі в день Святої Пасхи було вбито вселенського патріарха.

¹ Петрунина Ж. В. Жизнь египтян в период правления Мухаммеда Али в представлении российского общества XIX в. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhizn-egiptyan-v-period-pravleniya-muhammeda-ali-v-predstavleniyah-rossiyskogo-obschestva-xix-v/viewer> (дата звернення 18.12.2020).

² Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. С. 81-121.

³ Парсамов В. С. Священный союз и его интерпретаторы. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/svyaschenny-soyuz-i-ego-interpretatory/viewer> (дата звернення 18.12.2020).

⁴ Кудрявцева Е. П. Греческая революция и политика России в Восточном вопросе. URL: <file:///C:/Users/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BD/Downloads/2662-4099-2-PB.pdf> (дата звернення 18.12.2020).

Підбурення владою фанатиків викликало невдоволення російських дипломатів, почався обмін нотами і ультиматумами, який призвів до розриву дипломатичних відносин. Однак від'їзд російського представника з Константинополя не призвів до нової війни, відносини двох держав стали невизначеними. Тим часом в січні 1822 року греки оголосили акт незалежності, більшість європейських держав не поспішала визнавати нову державу. Між Австрійською і Російською імперіями велися переговори щодо скликання міжнародної конференції з цього приводу.

Тим часом Махмуд II під впливом прогресивних радників вирішив продовжити реформаторську справу Селіма III. Він ліквідував самостійність намісників в провінціях і великих землевласників. Були створені нечисельні але боєздатні підрозділи, навчені за європейським зразком. Офіцери в них були набрані за принципом особистої вірності султану. Опираючись на ці частини він почав наступ на яничар. Приводом стала їх небоєздатність під час боротьби з грецькими повстанцями. В 1826 році опираючись на нову армію, султан фізично ліквідував яничар у столиці і скасував цей рід військ назавжди¹. Султан чітко розмежував функції шейх-уль-іслама і великого візира (тобто церковної і світської влади). Ліквідувалася фінансова і адміністративна автономія улеми, школи перейшли під юрисдикцію міністерства освіти. Це не означало відділення церкви від держави а лише розмежувало функції міністерств².

Правління Махмуда II ознаменувалося і рядом інших нововведень таких як створення нових міністерств на зразок європейських (фінансів, внутрішніх справ). Проведення перепису населення Румелії і Анатолії, ліквідація тимарів, закладення основ світської правової системи, створення вищих закладів світської освіти (перш за все воєнних), відправка студентів в Європу і т. д.³. Можна констатувати, що напередодні першої єгипетської кризи Османська імперія була в процесі кардинального реформування ключових інститутів. Реформи розпочалися в 1820-тих і потрібен був час, щоб можна було побачити їх результат. Особливо це стосувалося нової армії. В ній акцент робився на артилерії, піхоті рекрутського набору, навчній за європейським (перш за все французьким) зразком⁴.

Після смерті Александра I в серпні 1826 року новим російським імператором став його брат Ніколай I. В березні того ж року до Відня була відправлена нота

¹ Дудар Р. В. Занепад на ліквідація яничарського корпусу. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_ (дата звернення 18.12.2020).

² Фадеева Л. И. Формирование новых политических установок во время правления султана Махмуда II (первая треть XIX века). URL : http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/p_ts_1979_1985_08_fadeeva.pdf (дата звернення 18.12.2020).

³ Гудвин Д. Величие и крах Османской империи. Властители бескрайних горизонтов. Москва: Колибри. 2013. С. 363-370.

⁴ Стоун Н. Краткая история Турции. Москва: АСТ. 2014. С. 174-179.

віце-канцлера графа Нессельроде в якій було викладено сутність політики нового імператора в Східному питанні ¹. Грецьке питання пропонувалося вирішити зусиллями європейського концерту. В березні 1826 року герцог Веллінгтон — представник Британії, прибув до Росії привітати Ніколая I з коронацією і запропонувати сприяння своєї країни у вирішенні актуальних питань. Під час перемовин держави уклали протокол про майбутній устрій Греції. Паралельно велися двосторонні переговори Росії з Османами щодо відновлення дипломатичних відносин і поновлення дії попередніх договорів. Результатом переговорів стало підписання Аккерманської конвенції ².

В березні 1827 року представники Порти ознайомилися з російсько-британським планом вирішення грецького питання і відхилили його, вважаючи втручанням у внутрішні справи незалежної держави. В червні до цього плану приєдналася Франція, держави домовилися про колективні дії у разі відмови Порти. Князь Меттерніх — міністр закордонних справ Австрійської імперії, керуючись принципами легітимізму, підтримав Порту в черговій відмові союзного протоколу.

Союзні держави відправили свої ескадри до Мореї, щоб блокувати висадку підкріплень з Єгипту. Через ряд непорозумінь, серед яких вбивство османськими військовими британських молодших офіцерів, розпочалася битва біля бухти Наварин. Бій призвів до повного знищення турецького флоту союзною ескадрою (більшість кораблів належали єгипетському васалу султана). Але ця поразка не переконала Порту змінити свою позицію. Османи відмовлялися від колективного рішення питання — це насамперед загострювало відносини з Росією і призвело до початку війни в грудні 1828 року ³. Порта доволі швидко зазнала поразки. У вересні 1829 року було підписано Адріанопольський мир, який закріпив за Грецією широку автономію. Згодом, 3 лютого 1830 року протокол Лондонської конференції визнав Грецію незалежною державою. Таким чином перемогу грецького повстання визнав і османський султан.

Мухаммед Алі єгипетський по завершенні повстання звернувся до султана з вимогою виконати обіцянку і передати йому ряд провінцій, обіцяних за участь у придушенні грецького повстання.

---

¹ Кудрявцева Е. П. Два канцлера: Меттерніх и Нессельроде. URL: <file:///C:/Users/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BD/Downloads/869-1051-1-SM.pdf> (дата звернення 18.12.2020).

² Шильдер М. К. Император Николай Павлович. Его жизнь и царствование. Т.2. СПб: Издание А. С. Суворина. 1903. С. 75-128.

³ Финкель К. История Османской империи. Видение османа. Москва: Мидгард, 2010. С. 566-612.

Створивши сильну армію і більш сучасний ніж османський флот під керівництвом європейців, а також заручившись підтримкою Франції лідер Єгипту перейшов до активних дій.

Мухаммед Алі розв`язав конфлікт з Пашою Акри. Його було використано для початку інтервенції на територію османської Сирії. У грудні 1831 року єгипетська армія під керівництвом Ібрагім-паші захопила останню сирійську фортецю. У березні 1832 року султан оголосив Мухаммеда Алі бунтівником і видав наказ, що звільняє його від влади в Єгипті. Новим намісником Єгипту проголошувався Хусейн-паша, йому виділили військо для придушення бунту. У липні 1832 єгипетська армія одержала впевнену перемогу над османським військом Хусейна ¹.

Воєнні дії були перенесені на територію Анатолії і у грудні 1832 р. армія Решида-паші у вирішальній битві при Коньї була розгромлена єгипетською, великий візир опинився у полоні. Після цієї поразки Порти була всерйоз занепокоєна можливістю маршу єгипетських військ на столицю ².

Під час боїв флот осман не наважувався атакувати єгипетський, а згодом перемістився до Мармурового моря де і простояв до кінця конфлікту. Таким чином єгиптяни мали абсолютну перевагу на морі.

Ситуація в Османській імперії викликала занепокоєння зацікавлених держав. Передусім Російської імперії, для якої важливим пунктом доходів була торгівля по чорному морю. З 1820-тих показники торгівлі по чорному морю у грошовому еквіваленті перевищили балтійську ³. Важко переоцінити значення Босфора і Дарданелл і в стратегічному плані, для Росії був неприпустимим перехід проток до рук сильної держави. Такою могла стати оновлена мусульманська імперія на чолі з Єгиптом. Тим більше підтримувана Францією, з якою після Липневої революції 1830 були напружені відносини ⁴.

Першим втручанням Російської імперії в конфлікт Порти зі своїм васалом була місія генерала Н. Н. Муравйова в Александрію. Метою її було донесення волі російського монарха про припинення пашою бойових дій проти султана ⁵. На аудієнції Н. Муравйова у Ніколая I 14 жовтня 1832 року імператор виклав свої

¹ Новичев А. Д. История Турции. Новое время. Часть первая (1792-1839). Ленинград: Издательство Ленинградского Университета. 1968. С. 183-193.

² Кудрявцева Е. П. Турецкая дипломатия в первой половине XIX в. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/turetskaya-diplomatiya-v-pervoy-polovine-hih-v/viewer> (дата звернення 18.12.2020).

³ Шкунов В. Н. Роль дипломатической и консульской службы в регулировании внешней торговли Российской империи в первой трети XIX века. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-diplomaticheskoy-i-konsulskoy-sluzhby-v-regulirovanii-vneshney-torgovli-rossiyskoy-imperii-v-pervoy-treti-xix-veka/viewer> (дата звернення 18.12.2020).

⁴ Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи 1801-1914. Внешняя политика Николая I 1825-1855. Москва: Кучково поле. 2017. С. 216-222.

⁵ Муравьев Н. Н. Турция и Египет в 1832 и 1833 годах. Т 1. Москва: Типография А. И. Мамонтова. 1869. С. 6-58.

міркування стосовно ситуації.¹ Вже 27 листопада (за старим стилем) вийшов указ про перехід Чорноморського флоту в бойову готовність. Це було зроблено для того, щоб у випадку спроби єгипетського флоту увійти в протоки бути готовим цьому завадити. 4 січня 1833 року Муравйов передав султану пропозицію допомоги Російській імперії. Яка саме допомога мала на увазі не уточнювалося, але Ніколай I висловлювався, що не буде посередником у переговорах султана з його васалом².

У той же час Австрійська імперія — традиційний супротивник Осман у європейській частині їх імперії, була зайнята серією ліберальних повстань, які спалахнули у німецьких князівствах вслід за липневими подіями у Франції³. Пруссія традиційно слабо цікавилася подіями на сході, віддаючи перевагу європейській політиці. Британія виявляла значний інтерес до справ Порти Вплив представників цієї держави на султана і міністрів імперії був великим⁴. Але британський флот, розділений на декілька ескадр, приймав участь у вирішенні одразу декількох європейських питань. Одна з ескадр блокувала побережжя Голландії для вирішення питання про кордони Бельгії⁵. Друга ескадра приймала участь в мігелістських війнах у Португалії на боці конституціоналістів. Частина військ, при участі флоту, приймала участь у першій карлістській війні в Іспанії на боці лібералів. Також необхідно було тримати частину флоту біля берегів британських островів через неспокійне положення справ у Ірландії після внесення у 1832 році змін до закону про землеволодіння католицької церкви⁶. Британські війська в 1833 році висадилися на Фолклендських островах з наміром не допустити встановлення суверенітету Аргентини на островах.

У 1832-3 виникла криза у відносинах Російської імперії і Британії через відмову російської сторони надати агреман Стратфорд-Каннінгу. Таким чином британські дипломати, виходячи з інтересів своєї держави і кризи у відносинах з Росією, мали причину втрутитися в конфлікт Порти та Єгипту. Але значна

¹ Зеленов Е. И., Зеленева И. В. Восточный вопрос во внешней политике Николая I: геополитический аспект. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vostochnyy-vopros-vo-vneshney-politike-nikolaya-i-geopoliticheskiy-aspekt-1/viewer> (дата звернення 18.12.2020).

² Жуков К. А. Некоторые узловые моменты русско-турецких отношений в конце XVII-начале XX вв. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-uzlovye-momenty-russko-turetskikh-otnosheniy-v-kontse-xvii-nachale-xx-iv/viewer> (дата звернення 18.12.2020).

³ Кудрявцева Е. П. Два канцлера: Меттерних и Нессельроде. URL: <file:///C:/Users/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BD/Downloads/869-1051-1-SM.pdf> (дата звернення 18.12.2020).

⁴ Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре. Москва: Наука. 1991. С. 46-53.

⁵ История дипломатии / Под ред. Потемкин В. П. Т 1. Москва: ОГИЗ. 1941. С. 413-414.

⁶ История Европы / Под ред. Чубарьян А. О. Т 5. От французской революции конца XVIII века до Первой мировой войны. Москва: Наука. 2000. С. 213-229.

частина флоту приймала участь у вирішенні ряду європейських питань ¹, а в парламенті не було єдиної думки щодо питання втручання в турецько-єгипетський конфлікт. Британський король Вільгельм IV відправив султану листа з обіцянкою підтримувати Порту, але і акцентував увагу на необхідності поступок Єгипту ².

У січні 1833 року Муравйову вдалося добитися припинення наступу єгипетської армії. Мухаммед Алі погодився повернутися до перемовин з Портою ³. Але після недовгого затишшя армія паші Єгипту продовжила наступальні дії.

Через неоднозначну позицію Британії, зростання довіри до Російської імперії внаслідок успіхів місії Муравйова і критичну ситуацію на фронті Порта звернулася за допомогою до Російської імперії. 14 лютого 1833 року ескадра з дев'яти кораблів, але без десанту, під командуванням М. П. Лазарева вийшла у відкрите море. 20 лютого кораблі пришвартувалися Ба Босфорі біля Буюк-Дере ⁴.

Однак її прибуття посилювало протидію дипломатів Франції і Британії. Не бажаючи посилення позиції Росії, послы держав пропонували допомогу зі свого боку і добивалися відкликання військових кораблів Російської імперії. Ці дії змусили Порту засумніватися у доцільності російської допомоги ⁵. Вагання продовжилися до прибуття другої російської ескадри із Одеси 28 березня 1833 року, яка мала на борту десятитисячний десант.

Приблизно у той же час, 3 квітня Британія також вислала свою ескадру в район Александрії. Британські війська мали дозвіл у разі необхідності діяти разом з французькими.

13 квітня із Одеси прибула ще одна ескадра з додатковим десантом. Таким чином у Проток знаходилися 18 російських кораблів, 10 з яких були лінкорами ⁶. Воєнні дії припинилися через посилення військового контингенту держав (Британії, Франції і Росії). Франція тепер висловлювала підтримку Порті і діяла

¹ Мартинес Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключённых Россиею с иностранными державами. Т 11. Трактаты с Англиею. Лондонский трактат относительно Бельгийского королевства. СПб: Типография А. Бенке. 1895. С. 409-430.

² Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре. Москва: Наука. 1991. С. 49-50.

³ Муртузалиев С. И. Дипломатическая миссия генерала Н. Н. Муравьева в Египет и Турцию. URL: http://roii.ru/dialogue/47/roii-dialogue-47_19.pdf (дата звернення 18.12.2020).

⁴ Иванов Д. Н. Черноморский флот и первый турецко-египетский кризис 1831-1833 гг. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/chernomorskiy-flot-i-pervyy-turetsko-egipetskiy-krizis-1831-1833-gg/viewer> (дата звернення 18.12.2020).

⁵ Бальфур Д. П. Османская империя. Шесть столетий от возвышения до упадка XIV-XX вв. Москва: Центрполиграф. 2017. С. 471-485.

⁶ Список русских военных судов с 1668 по 1860 год. СПб: типография Морского министерства. 1872. С. 441-467.

в її інтересах¹. Зважаючи на втручання великих держав, Мухаммед Алі був змушений піти на мирні перемовини. В результаті 8 квітня стало датою укладення компромісного Кютахійського миру².

Мухаммед Алі відмовлявся від претензій на незалежне правління і визнавав себе васалом Османського султана. Щодо територіальних претензій виникли непорозуміння, які ледь не переросли в продовження збройного конфлікту. Але Єгипетський паша не ризикнув продовжити військові дії, зважаючи на ескадри держав у протоках і російський десант у турецькій столиці. У травні сторони узгодили спірні питання територіального розмежування. В результаті султан поступився своєму васалу і останній став намісником Сирії, Палестини і Кілікії³.

На початку травня, після врегулювання конфлікту, до Стамбула прибув граф Алексей Орлов як командувач сухопутних і морських військ з повноваженнями на ведення дипломатичних перемовин. Загалом авторитет російської армії і дипломатії в очах Порту значно зріс. Російська імперія була єдиною з великих держав, яка своєчасно надала Османам допомогу і послідовно вдостоювала їх інтереси на всьому протязі кризи⁴. Давній союзник Османської імперії — Франція дискредитувала себе підтримкою Мухаммеда Алі; Британія на початку конфлікту взагалі не мала однозначної позиції і не підтримала жодну з сторін⁵.

Відразу по прибутті, граф Орлов почав дипломатичні переговори з Портою з приводу заключення союзного договору. Вагомим аргументом став десант, збільшений напередодні візиту графа ще на 5 тисяч і велика ескадра, яка становила більш ніж половину всього флоту Російської імперії на всіх морях. Умовою перебування російських військ у Стамбулі була наявність військової загрози. Після того, як паша Єгипту приступив до виконання Кютахійських домовленостей і 20 червня 1833 року вивів війська за гори Тавру почалася евакуація російського десанту.

Перемовини щодо нового союзного договору йшли під час виводу військ Російської імперії і завершилися 26 червня 1833 року підписанням Ункяр-Ісклесійського договору⁶. Орлов майже встиг заключити союз до дня

¹ Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи 1801-1914. Внешняя политика Николая I 1825-1855. Москва: Кучково поле. 2017. С. 232.

² Convention of Kütahya. Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/Convention-of-Kutahya> (дата звернення 18.12.2020).

³ Иванов Д. Н. Черноморский флот и первый турецко-египетский кризис 1831-1833 гг. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/chernomorskiy-flot-i-pervyy-turetsko-egipetskiy-krizis-1831-1833-gg/viewer>

⁴ Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. С. 103-114.

⁵ Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре. Москва: Наука. 1991. С. 49-50.

⁶ Юзефович Т. Договоры России с Востоком политические и торговые. Ункяр-Исклесийский договор. СПб: типография О. К. Бакста. 1869. С. 89.

народження свого імператора (25 червня). Договір мав оборонний характер і був підписаний на 8 років з правом продовження дії за згодою обох сторін¹. У разі ведення війни однією з сторін інша зобов'язувалася надати союзниці військову допомогу. У секретному пункті було зазначено, що Порти замість допомоги військами має не пропускати іноземні військові кораблі в Чорне море. Стосовно проходу через протоки кораблів Російської імперії у договорі прямо нічого не сказано. Через неясність статей договір допускав широке (що передбачає право проходу російських кораблів через протоки) і вузьке (пряме) трактування в залежності від стану Російсько-турецьких відносин. Однак слід зазначити, що Російська імперія офіційно жодного разу не використовувала розширене трактування договору, як виправдання для проведення своїх кораблів у Середземне море².

Одразу після підписання Ункер-Ісклесійський договір викликав хвилю незадоволення з боку великих держав, які справедливо остерігалися можливості поширення впливу Російської імперії у Середземному морі. Французький історик і політик Франсуа Гізо вважав цей договір підкоренням Росією Порти, якій відводилася участь відкривати і закривати протоки за бажанням російського імператора³. Британія традиційно оберігала шляхи в Індію і як велика морська держава намагалася контролювати баланс військових сил і сфер впливу. Форін офіс мав інтереси у всіх більш-менш значимих куточках світу і намагався не допустити будь яких змін status quo не на свою користь.

Представники Британії і Франції звернулися до Порти з нотами в яких дипломати протестували проти нового договору. У відповідь султанська адміністрація зазначила, що як незалежна держава, Османська імперія має право заключати союзи за власним вибором⁴. Відповідь Осман навряд чи задовольнила західних дипломатів і до листопада 1833 року Франція, Британія, США і Австрія збільшили свої ескадри, які дислокувалися біля Дарданелл. У листопаді держави надіслали до МЗС Росії ряд нот у яких застерігали її, що у разі одноосібного втручання у справи Порти будуть діяти на власний розсуд. Росія ж наполягала на дотриманні двостороннього характеру відносин з Портою, регламентованого

¹ Петрунина Ж. В. Общественно-политические взгляды на внешнеполитическую стратегию России в первом турецко-египетском конфликте (1831-1833 годы). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obschestvenno-politicheskie-vzglyady-na-vneshnepoliticheskuyu-strategiyu-rossii-v-pervom-turetsko-egipetskom-konflikte-1831-1833-gody/viewer> (дата звернення 18.12.2020).

² Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. 103-120.

³ Матвеев С. Р. Истоки мировоззрения Франсуа Гизо. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoki-mirovozzreniya-fransua-gizo/viewer> (дата звернення 18.12.2020).

⁴ Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре. Москва: Наука. 1991. С. 50-65.

новим союзом і ігнорувала застереження. Протиріччя держав завершилися у 1834 році остаточним виведенням ескадр ¹.

Активна протидія перед усім Франції і Британії штовхала Російську імперію на відновлення Священного союзу з Австрією і Пруссією. 18 вересня 1833 року була підписана російсько-австрійська конвенція у Мюнхенгерці. Цей договір акцентував увагу на необхідності збереження територіальної цілісності Османської імперії і передбачав механізми узгоджених дій двох держав у разі чергового загострення ситуації у цьому регіоні. Передбачалися спільні дії на випадок змін ситуації, пов'язані з падінням династії Османів чи будь якого іншого порушення *status quo*. 15 жовтня був заключений австро-русько-пруський союз, за яким кожна держава могла б розраховувати на підтримку інших у разі будь-якої загрози (згодом у особистому листі правителю Пруссії російський імператор зробив ремарку, що договір не буде стосуватися Східного питання). З боку Російської імперії договір підписав міністр закордонних справ — К. Нессельроде, який був прихильником союзу з німецькими державами ².

У 1834 році Британія, Франція, Португалія і Іспанія заключили Четверний союз — ближні його цілі були далекими від Східного питання, але у довгостроковій перспективі він був відповіддю на «союз північних дворів». Союз зближав позиції Франції і Британії, дозволяючи дійти компромісу стосовно сфер впливу.

Заключення Ункяр-Ісклесійського союзу вважається великою перемогою російської дипломатії через посилення її впливу на Порту, визначення двостороннім договором вигідних умов судноплавства між морями. *De facto* Чорне море стало внутрішнім озером Російської і Османської імперій³. Відхилення Портою нот Західних держав, які вимагали перегляду договору зміцнювало союз з Росією. Домовленість вважається перемогою політики «слабкого сусіда» (під час військового конфлікту Порти з єгипетським васалом у міністрів Російської імперії були побоювання відродження могутності мусульманської імперії з приходом до влади Мухаммеда Алі). Проте проблемою залишалося невизнання Лондоном та Парижем вигідних для Росії умов Ункяр-Ісклесійського договору.

¹ Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи 1801-1914. Внешняя политика Николая I 1825-1855. Москва: Кучково поле. 2017. С. 230-242.

² Киняпина Н. С. Избранные труды по истории России XIX века. Мюнхенгерцкие и Берлинские конвенции 1833. Москва: СЕМ. 2015. С. 54-77.

³ Из записок Муравьева Н. Н. Русские на Босфоре в 1833 году. Москва: Типография А. И. Мамонтова. 1869. С. 329-364.

1.2 Друга Єгипетська криза і Лондонські конвенції 1840-1841 років

Підписання договору в Юнкяр-Ісклесі викликало хвилю незадоволення з боку Франції і Великої Британії. Вони звернулися до російського МІД з нотами застереження, що у разі одноосібних дій Російської імперії на території Османської, держави діятимуть на власний розсуд. Посилення позицій Росії вважалося небажаним і держави готувалися в зручний момент переглянути положення нового договору ¹. Запорукою успіху для Росії були двосторонні договори з Портою; ще з початку XIX століття такий спосіб вирішення нагальних питань призводив до заключення найбільш вигідних для Російської імперії договорів. Османи погоджувалися на двосторонні переговори, коли зовнішня загроза цілісності їх держави ставала серйозною, як це було у часи єгипетського походу Наполеона, чи війни з Мухаммедом Алі. Але і самі російські дипломати після заключення вигідного для себе Юнкяр-Ісклесійського договору відійшли від принципу двосторонніх взаємин, заключивши Мюнхенхерцьку конвенцію з Австрією. Тим самим остання ставала другим гарантом територіальної цілісності Османської імперії. Для Росії тоді цей крок був спробою уникнути міжнародної ізоляції і не допустити перегляду вигідних положень ².

У Великій Британії з 1825 року спостерігаються кризи перевиробництва через інтенсифікацію праці з часів першої промислової революції ³. Ці процеси призводять до істотного збільшення об'ємів виробництва не тільки в Британії, а і у Європі загалом. Попри збільшення маси товарів не відбувається суттєвого розширення ринку. Це створює заділ циклічних криз в економіці, спричинених різними подіями, які впливають на зниження попиту на не сільськогосподарські товари. Чергова така криза в Британії сталася у 1837 році. Логічним виходом стала стратегія завоювання нових ринків збуту ⁴. Одним з напрямів економічної експансії стала Османська імперія, яка була величезним потенціальним ринком. У 1838 році між двома державами був підписаний торговий договір; британці отримували так ж торгові права, як і громадяни імперії ⁵. Посилення торгового партнерства з заходом без протекціоністських мір (які використовувалися пашою Єгипту) на думку багатьох дослідників посилює периферійний характер

¹ Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи 1801-1914. Внешняя политика Николая I 1825-1855. Москва: Кучково поле. 2017. С. 232.

² Киняпина Н. С. Избранные труды по истории России XIX века. Мюнхенгерцкие и Берлинские конвенции 1833. Москва: СЕМ. 2015. С. 54-77.

³ Трахтенберг И. А. Капиталистическое воспроизводство и экономические кризисы (очерк теории). Москва: Государственное издательство политической литературы. 1954. С. 129-146.

⁴ Гринин Л. Е. Глобальный кризис как кризис перепроизводства и денег. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/globalnyy-krizis-kak-krizis-pereproizvodstva-deneg/viewer> (дата звернення 19.12.2020).

⁵ Юсупов И. И. История учреждения первых банков в Османской империи. URL: <http://www.fa.ru/org/div/museum/SiteAssets/Pages/new> (дата звернення 19.12.2020).

турецької економіки ¹; також значно посилювало вплив західних держав на політику Порти через економічну залежність останньої (на початку 1840-х цей процес ставав все помітнішим, його результати в повній мірі проявляться у другій половині XIX століття) ².

У 1838 році війська Єгипту активізувалися на побережжі Аравійського півострова. Британська ескадра випередила висадку єгипетських військ на південному побережжі з метою захопити місто Аден. Такі дії змусили пашу відмовитися від планів контролю Аденської протоки, яка сполучає Червоне море з Аравійським. Занепокоєний діями свого васала, султан Махмуд II перешкодив поставці лісу для верфів Александрії, на яких активно будували нові лінійні кораблі для єгипетського флоту ³. В 1839 році Порта надіслала європейським державам циркуляр в якому виражалось занепокоєння діями єгипетського паші султан зазначав, що паша підбурює інших васалів до непокори і пропонує їм відмовлятися від виплати данини в Стамбул. В період з 1837 по 1839 обидві сторони почали набір до армії і збільшення військових контингентів на кордонах, військова підготовка не приховувалася обома сторонами; великі держави також готувалися прийняти участь у новій війні ⁴.

У квітні 1839 року Порта розпочала війну наступом 70 тисяч солдат на Сирію⁵. Гельмут фон Мольтке, який був радником османського генерала під час цієї кампанії, описує стан і комплектування війська як вкрай незадовільний. Він зазначав, що смертність від хвороб у війську була вкрай високою, більшість солдат були новобранцями, значною проблемою було масове дезертирство ⁶.

21 червня у вирішальній битві при Незибі османська армія була розбита єгипетською. 30 червня помер султан Махмуд II, на престол зійшов його наступник Абдул-Меджид I. Катастрофою став перехід флоту Османської імперії на бік Мухаммеда Алі 4 липня 1839 року. Одразу після цієї події представники Порти почали переговори з Єгиптом. Міністр іноземних справ Австрійської імперії Клеменс фон Меттерніх запропонував державам скликати

¹ Орлов А. А. Влияние экономических факторов на политические отношения Великобритании и России в 1830-40-е гг. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-ekonomicheskikh-faktorov-na-politicheskie-otnosheniya-velikobritanii-i-rossii-v-1830-1840-e-gg/viewer> (дата звернення 19.12.2020).

² Киреев Н. Г. История Турции XX век. Москва: Крафт+ ИВ РАН. 2007. С. 37-40.

³ Басиева З. М. Обострение Восточного вопроса в конце 1830-х — начале 40-х гг. XIX в. и некоторые его последствия на Западном Кавказе. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obostrenie-vostochnogo-voprosa-v-kontse-30-h-nachale-40-h-gg-xix-v-i-nekotorye-ego-posledstviya-na-zapadnom-kavkaze/viewer> (дата звернення 19.12.2020).

⁴ Петрунина Ж. В. Дипломатическая борьба европейских держав в связи с конфликтом в Османской империи в конце 40-х годов XIX века. URL: <http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Petrynina.pdf> (дата звернення 19.12.2020).

⁵ Базили К. М. Сирия и Палестина под турецким правительством. URL: file:///C:/Users/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BD/Downloads/siriya_i_palestina_pod_tureckim_pravitel_st_vom.pdf (дата звернення 19.12.2020).

⁶ Власов Н. А. Гельмут фон Мольтке. Полководец индустриальной эпохи. СПб: Издательство СПбГУ. 2011. С. 60-75.

конференцію у Відні і винести Східне питання на міжнародний огляд (з перспективою перегляду Юнкяр-Ісклесійського договору)¹. Ця пропозиція була негативно сприйнята у Російському МЗС, де готові були обговорити відносини Єгипту і Османської імперії, але не статус проток.

Натомість представники Османської імперії погоджувались визнати Єгипет спадковим володінням Мухаммеда Алі але, спираючись на військові перемоги, паша висунув ширші вимоги. На засіданні Порти через критичне положення було вирішено прийняти нові вимоги за якими Єгипет, Сирія і Аравія перегодили б у спадкове володіння Мухаммеда Алі. 27 липня 1839 року представники Австрії, Пруссії, Британії і Росії надіслали султану колективний документ з підписами представників кожної держави в якому запропонували Порті свою підтримку². Отже замість двостороннього оборонного союзу в конфлікт втрутилися всі держави. Представники Росії приєдналися до колективного демаршу враховуючи ще й те, що союз з Портою був оборонним, а оскільки Османська імперія першою розпочала воєнні дії не мав тут чинності. У Російському МІД домінувала логічна думка, за якою при протидії інших великих держав буде складно втримати положення Юнкяр-Ісклесійського договору. Тому дипломати обрали курс на підтримку Британських проектів з ціллю дійти згоди щодо розділу сфер впливу в Османській імперії (в тому числі і на випадок її розпаду) і добитися якомога вигідніших умов по статусу чорноморських проток. Через союз з Британією планувалося уникнути франко-британського зближення і в ідеалі домогтися дипломатичної ізоляції Франції, яка все ще підтримувала претензії Мухаммеда Алі на завойовані ним землі³.

В серпні 1839 року Британія і Франція послали ескадри, що знаходилися поблизу Дарданелл⁴. Знаходячись під захистом військових сил великих держав, султан Абдул-Меджид I продовжив реформаторську діяльність свого батька Махмуда II виданням Гюльханейського хатт-і-шерифа 3 листопада 1839 року⁵. З цього документу починається період прогресивних реформ в Османській імперії — епоха Танзимату. Реформи мали примирити підданих з державним апаратом і ліквідувати причини повстань проти центральної влади. Головними принципами було проголошено: недоторканність життя і майна (не залежно від

¹ Кудрявцева Е. П. Два канцлера: Меттерних и Нессельроде. URL: <file:///C:/Users/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BD/Downloads/869-1051-1-SM.pdf> (дата звернення 18.12.2020).

² История дипломатии / Под ред. Зорина В. А. Т 1. Москва: Госполитиздат. 1959. С. 560-564.

³ Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. С. 123-125.

⁴ Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре. Москва: Наука. 1991. С. 52.

⁵ Новичев А. Д. Гюльханейский Хатт-и-шериф 1839 г. И его внешнеполитический аспект. URL: http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/p_turcologica_1972_1973_24_novichev.pdf (дата звернення 18.12.2020).

релігійної приналежності), оновлення системи оподаткування з відміною відкупів, модернізація системи військового набору. Ці безумовно прогресивні принципи значною мірою були декларативними. Неймовірним для історії Османської імперії було те, що султан приніс присягу в якій зобов'язався слідувати новим принципам і змусив присягнути найбільш впливових посадових осіб¹.

Влітку 1839 року до Британії у якості Російського посла прибув Ф. І. Бруннов. Метою його візиту було запропонувати в якості умов відмови Російського МЗС від продовження Юнкяр-Ісклесійського договору згду Сполученого королівства на закриття Дарданелл для військових кораблів усіх держав (як у мирний час, так і під час війни будь якої з сторін) і участь російської ескадри в колективних діях великих держав біля берегів Єгипту². Однак перемовини російського посла зайшли в глухий кут, бо британці не погодилися щоб біля проток російські війська діяли одноосібно, представляючи всі великі держави. Натомість Бруннов не мав повноважень поступитися цим пунктом.

Після колективної ноти проявилися розбіжності у позиціях Британії і Франції. Відтепер Форін-офіс запропонував проект за яким Мухаммед Алі отримував Єгипет у спадкове володіння, а інші завойовані території мав повернути у власність султана³. Франція не була згодна з такою позицією і підтримувала пашу в його претензіях на Сирію. У питанні кордонів майбутніх володінь Муххамеда Алі позиції Російської імперії і Британії зійшлися, точніше для Росії це питання не було принциповим і ним готові були поступитися з надією на дипломатичну ізоляцію Франції і прийняття плану закриття Дарданелл для військового флоту всіх держав. Слід зазначити, що у британському парламенті не було єдності щодо того підтримати ізоляцію Франції і змусити пашу прийняти британські кордони чи знайти компроміс з французами⁴. 19 вересня міністр закордонних справ Британії Генрі Пальмерстон подав на розгляд меморандум за яким планувалося послати до Сирії ескадру (з десантом на борту) і в разі продовження воєнних дій Єгиптом в союзі з військами Російської імперії примусити Мухаммеда Алі прийняти британський варіант кордонів. Але цей меморандум було відхилено парламентом⁵.

¹ Моргун О. Первый период Танзимата: традиционное общество и реформы. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/1419/2/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%83%D0%BD%20246-247.pdf> (дата звернення 18.12.2020).

² Бруннов Филипп Иванович. Посольство Российской Федерации в Соединённом Королевстве Великобритании и Северной Ирландии. URL: <https://www.rus.rusemb.org.uk/brunnov/> (дата звернення 18.12.2020).

³ Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре. Москва: Наука. 1991. С. 50-58.

⁴ Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. С. 120-129.

⁵ Виноградов В. Н. Лорд Пальмерстон в европейской дипломатии. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/JOURNAL/NEWHIST/PALM.HTM> (дата звернення 18.12.2020).

Наприкінці 1839 року Бруннов ще раз відвідав Британію, Пальмерстон запропонував йому залишитися в своєму маєтку на Різдво. Там проходив другий тур переговорів, який оцінюється дослідниками як велика поразка російської дипломатії. На цих переговорах російська сторона погодилася на значні поступки в порівнянні з першими переговорами. Бруннов погодився на проведення британським флотом військових дій в районі Мармурового моря у разі введення російського флоту в Босфор ¹. Найважливішою поступкою російського посла була згода на закриття Дарданелл лише в мирний час (натомість у першому російському проєкті акцент був на закритті проток як в мирний, так і в воєнний час). *De jure* ця поступка була значною поразкою, але *de facto* навіть прийняття російського варіанту закриття проток у воєнний час не забезпечувало його виконання Портою у разі війни Росії з Британією (значною мірою цей пункт був внесений російською стороною задля гарантій захисту від атаки британського флоту).

5-го липня, після чергового відхилення парламентом ініціатив Пальмерстона, він написав записку перемер-міністру Вільяму Лему в якій зазначав що такий про-французький курс не відповідає національним інтересам і призведе до розділу Османської імперії на дві зони підконтрольні Франції (територія Єгипту) і Російській імперії (європейська частина з Стамбулом і протоками). Пальмерстон погрожував відставкою у разі продовження цього курсу, його позицію підтримав Вільям Лем, більшість кабінету міністрів прийняли проєкт міністра іноземних справ ².

15 липня 1840 року Російська імперія, Британія, Австрійська імперія і Пруссія підписали з Османською імперією конвенцію про домовленості останньої з Мухаммедом Алі. За текстом конвенції узгоджено захищати територіальну цілісність Османської імперії мали держави, які підписали конвенцію. Володіння Мухаммеда Алі мали складати Єгипет, який передавався у спадкове володіння і південна частина Сирії — пашалик Аккра у пожитеве володіння. Окремо було прописано, якщо паша в десятиденний строк не визнає умови договору, то султан матиме право позбавити свого васала права на володіння Сирією. У разі невизнання Мухаммедом Алі положень через 20 днів після підписання конвенції втрачала чинність стаття про спадковість володіння Єгиптом ³. Стосовно проток, було прийнято варіант затверджений в російсько-британських домовленостях за яким протоки мали бути закритими для військових кораблів

¹ Петрунина Ж. В. Дипломатическая борьба европейских держав в связи с конфликтом в Османской империи в конце 40-х годов XIX века. URL: <http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Petrynina.pdf> (дата звернення 19.12.2020).

² Виноградов В. Н. Лорд Пальмерстон в европейской дипломатии. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/JOURNAL/NEWHIST/PALM.HTM> (дата звернення 18.12.2020).

³ Ключников Ю. В., Сабанин. А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Конвенция между державами и Турцией об оказании Турции помощи в египетском конфликте. Москва: Издание ЛИТИЗДАТА. 1925. С. 153-154.

всіх держав, поки Османська імперія знаходиться у стані миру. Правитель Єгипту мав повернути султану його ескадру. Також були прописані розмір данини, що мав сплачувати султану його єгипетський васал. Всі закони Османської імперії поширювалися і на Єгипет.

У Франції після того, як країна *de facto* опинилася в дипломатичній ізоляції відбулося посилення націоналістичної риторики. Британське посольство було атаковане натовпом невдоволених. Проходила підготовка до можливої війни¹. Французькі дипломати надалі продовжували підтримку Мухаммеда Алі, зважаючи на це, останній 5 серпня 1840 року відхилив умови конвенції². 11 вересня на черговому засіданні конференції у Стамбулі союзниками було прийнято рішення почати воєнні дії проти Єгипту.

Микола I був особливо задоволений підписанням конвенції. У листі до Паскевича він відзначав успіх у справі зближення з Британією і вважав зруйнованим франко-британський союз, який мав антиросійську направленість. З надією на співробітництво з Британією російські дипломати запропонували декілька проектів колективного втручання³. Російська ескадра була готова надати допомогу союзникам у Середземному морі, але така пропозиція була відхилена Пальмерстоном⁴.

У вересні 1840 року британо-австрійська ескадра на чолі з адміралом Джоном Нейпіром блокували Сирійське побережжя. Тим самим відрізавши армію Ібрагіма паші від постачання по морю⁵. На протязі вересня союзники бомбардували сирійські міста, роздавали зброю місцевим і провокували анти єгипетські повстання на всій території Сирії. 4 листопада пала Акра — найпотужніша фортеця між Сирією і Єгиптом. Армія Ібрагіма паші відступила на територію Єгипту, 25 листопада між адміралом Нейпіром і Мухаммедом Алі був заключений договір за яким Сирія знову переходила у володіння султана. 27 листопада Мухаммед Алі погодився повернути султану його флот⁶.

¹ Таньшина Н. П. Венская система и венские соглашения: взгляд из Франции. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/venskaya-sistema-i-venskie-soglasheniya-vzglyad-iz-frantsii/viewer> (дата звернення 19.12.2020).

² Игнатченко И. В. Франция в Венской системе международных отношений (первая половина XIX века). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/frantsiya-v-venskoy-sisteme-mezhdunarodnyh-otnosheniy-pervaya-polovina-xix-v/viewer> (дата звернення 19.12.2020).

³ Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. С. 120-129.

⁴ Литература и жизнь. Письма императора Николая Павловича И. Ф. Паскевичу 1832-1847. URL: http://dugward.ru/library/nikolay1/pisma_paskevichu.html#a008 (дата звернення 19.12.2020).

⁵ Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре. Москва: Наука. 1991. С. 72.

⁶ Петрунина Ж. В. Дипломатическая борьба европейских держав в связи с конфликтом в Османской империи в конце 40-х годов XIX века. URL: <http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Petrynina.pdf> (дата звернення 19.12.2020).

Сирійська кампанія стала повною поразкою Мухаммеда Алі, дійсної французької підтримки він не отримав. А своїми силами воювати з повстанцями, британцями, австрійцями і османами було неможливо. Ще з літа 1840 року французи зрозуміли безперспективність подальшої підтримки військ Єгипту. Після зміни уряду А. Тьера крісло міністра іноземних справ посів менш войовничий Ф. Гізо ¹. Франція не пішла проти колективної волі інших великих держав і після сирійської експедиції почала шукати можливості примирення. Ці події розвіяли надію Миколая I на те, що франко-британські протиріччя стануть довгостроковим фактором міжнародних відносин ². Хоча Російська імперія формально і увійшла до конвенції держав, *de facto* її ескадри не дали змогу прийняти участь у колективній акції. Не кажучи вже про далекоглядні плани імператора висадити десант на Босфорі.

Після поразки Мухаммеда Алі було підписано декілька документів за якими правитель Єгипту відмовлявся від своїх масштабних претензій і погоджувався обмежитися територією Єгипту. Отже статі Лондонської конвенції 1840 року, що стосувалися врегулювання першої єгипетської кризи були вже не актуальними і вимагали перегляду. Відмова однієї з великих держав підписати цю конвенцію виходила за рамки принципів вирішення важливих міжнародних питань колективними зусиллями європейського концерту ³.

Після поразки паші в маєтку Пальмерстона почалися переговори щодо укладення нової конвенції, головні положення якої мали б стосуватися режиму чорноморських проток. Під час обговорення французькі дипломати запропонували державам пункти про колективну гарантію територіальної цілісності Османської імперії і надання Франції права заступництва над сирійськими християнами. Бруннов отримав вказівку домогтися звуження обговорення лише до питання проток і зміг цього добитися протестами проти пропозицій французів. За пропозицією російського посла, яка була прийнята представниками інших держав, обговорення було поділено на дві частини — остаточне вирішення турецько-єгипетського конфлікту і питання про протоки. Майбутня конвенція мала стосуватися лише другого питання, тоді як результатом вирішення першого мав стати протокол ⁴.

¹ Игнатченко И. В. Становление политических взглядов А. Тьера. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-politicheskikh-vzglyadov-a-tiera/viewer> (дата звернення 19.12.2020).

² Таньшина Н. П. Три взгляда на Францию 1838-1839 гг.: П. А. Вяземский, В. М. Строев, М. П. Погодин. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tri-vzglyada-na-frantsiyu-1838-1839-gg-p-a-vyazemskiy-v-m-stroev-m-p-pogodin/viewer> (дата звернення 19.12.2020).

³ Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. С. 133-135.

⁴ Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи 1801-1914. Внешняя политика Николая I 1825-1855. Москва: Кучково поле. 2017. С. 275-288.

У лютому 1841 року султаном був підписаний фірман, який передавав Єгипет у спадкове володіння Мухаммеду Алі і його нащадкам, але при умові визнання верховенства султана. В указі регламентувалися рамки самостійності паші Єгипту, скорочення військ, заборона чеканки власної монети і т. ін. Паралельно представники держав вели обговорення пунктів конвенції, за колективною домовленістю підписання протоколу про завершення єгипетської кризи мало передувати укладенню конвенції¹. Після того як Мухаммед Алі прийняв умови фірману, 13 липня 1841 року (за новим стилем) було підписано протокол. В той же день держави і Порти підписали другу лондонську конвенцію про протоки².

Перша стаття була головною, вона декларувала заборону військовим кораблям всіх держав проходити через протоки коли Порти знаходиться у стані миру. Такі умови судноплавства відповідали інтересам Російської імперії щодо захисту південних територій лише у тому випадку, якщо не буде війни з Османською імперією. Конвенція обмежувала дії чорноморського флоту; взаємодію чорноморського флоту з балтійським і тихоокеанським; можливість придбання великих військових судів за кордоном для чорноморського флоту і т. ін³. Важливим було і те, що конвенція створила проблему чорноморських проток, як об'єкт міжнародних відносин. До її підписання це питання було об'єктом двосторонніх перемовин дипломатів Порти і Росії. На відміну від двосторонніх договорів конвенцію можна було переглянути лише колективним рішенням, а не внаслідок покращення відносин Портою чи перемогою в черговій війні. Міжнародне втручання створило прецедент вирішення цього питання з вигодою для європейського концерту⁴.

Однозначною поразкою для російської дипломатії цю конвенцію назвати не можна, бо вона фактично відображала баланс сил. Проти продовження вирішення цього питання шляхом двосторонніх домовленостей виступили всі інші великі держави. Вступити в протистояння з ними було не посилам Російській імперії, зважаючи і на те, що Порти активніше виступала за колективні гарантії. Важливим упущенням Бруннова вважається поступка на переговорах у 1839 році, коли він погодився на прийняття британського варіанту, за яким протоки були закритими лише коли Порти знаходилася у стані миру. Таким чином у разі війни з європейською державою (особливо якщо це буде держава з більш розвиненим флотом) Росії необхідно було заручитися як

¹ Петрунина Ж. В. Дипломатическая борьба европейских держав в связи с конфликтом в Османской империи в конце 40-х годов XIX века. URL: <http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Petrynina.pdf> (дата звернення 19.12.2020).

² Ключников Ю. В., Сабанин. А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Конвенция о проливах, заключённая в Лондоне 1/13 июля 1841 года. Москва: Издание ЛИТИЗДАТА. 1925. С. 154-155.

³ Горянинов С. Босфор и Дарданеллы. СПб: Типография Скороходова И. Н. 1907. С. 40-68.

⁴ Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. С. 135-147.

мінімуму нейтралітетом Османської імперії. De facto будь-які юридичні гарантії навряд могли б запобігти проходу британського флоту в Чорне море у разі війни з Росією через колосальну перевагу Британії в кількості і якості флоту. Позиція Російського МЗС враховувала це під час вибудови своєї лінії на перемовинах, тому цілком було створити стійкий союз Британією.

Таким чином, в період двох єгипетських криз (1831-1841 рр.) питання про чорноморські протоки від російсько-турецьких домовленостей перейшло до компетенції міжнародних конференцій. З становленням цього питання як об'єкта міжнародних відносин вплив російської дипломатії на Порту почав слабшати. У часі це збіглося з посиленням економічної активності Британії і Франції у цьому регіоні через необхідність освоєння перспективних ринків збуту своєї продукції. Десять років конфлікту завершилися підписанням Лондонської конвенції 1841 року, яка відображала баланс сил великих держав. Державами було прийнято британський проект, за яким протоки мали бути закритими для військових кораблів держав, коли Порту знаходиться у стані миру (так зване «давнє правило Османської імперії»). Такий режим проток у разі чергової російсько-турецької війни не виключав появи флотів держав у Чорному морі.

Розділ II. Концепція нейтрального моря та її перегляд у 50-70-ті роки XIX століття

2.1. Кримська війна і Паризький мир

З моменту врегулювання другої єгипетської кризи до початку Кримської війни дипломатичні відносини зазнали значних змін. У 1848 році Європою прокотилася серія революцій, відомих як «весна народів». Ланцюгова реакція виступів проти консервативних монархів і їх урядів розпочалася з Франції, де в лютому 1848 року Луї Філіп зрікся престолу. Франція ненадовго була проголошена Другою республікою. Буржуазна революція захлеснула Австрійську монархію. Канцлер Меттерніх упродовж тридцяти років підтримував консервативні порядки, відхиляючи будь-які вагомі ліберальні ініціативи. В 1848 році віденські радикальні діячі стратили австрійського фельдмаршал-лейтенанта Франца Ламберта, почалося віденське повстання¹. Після прямого звернення австрійського уряду російський імператор відправив армію генерал-фельдмаршала И. Ф. Паскевича чисельністю близько 146 тисяч солдат проти угорців. Після успішних бойових дій австро-російських військ повстання було придушене, угорці протрималися 2 місяці². В подальших геополітичних розрахунках Ніколай I вважав Франца Йосипа своїм союзником і визначав підтримку австрійцями своїх планів забезпеченою роллю російської зброї в збереженні Австрійської монархії³.

На Близькому Сході в 1840-х роках активнішими стали протиріччя між католиками, григоріанами і православними щодо права ремонту купола храму Гроба Господнього та літургії. Суто релігійна суперечка привернула увагу широкої громадськості після викрадення в 1847 році срібної Віфлеємської зірки, яка позначала місце народження Ісуса Христа. Католицька комісія під керівництвом Ежена Боре констатувала нехтування правами латинського духовенства і звернулася до уряду Франції за допомогою⁴. В 1849-1850 роках протиріччя між католицьким і православним набули характеру протистояння впливів Франції і Росії. Не в останню чергу це було викликано амбітними планами Луї Наполеона. Термін його перебування на посаді першого президента

¹ Розов Н. С., Пустовойт Ю. А., Филиппов С. И. Динамика революционной волны. Сравнительная политология «Весны народов» 1848-1849 г. г. URL: http://journals.tsu.ru/uploads/import/1738/files/44_238.pdf (дата звернення 10.05.2021).

² Стыкалин А. С., Колин А. Сдача революционной венгерской армии русским войскам под Виллагошем в августе 1849 г. Воспоминания очевидца. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sdacha-revoljutsionnoj-vengerskoy-armii-russkim-voyskam-pod-vilagoshem-v-avguste-1849-g-vospominaniya-ochevidtsa/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

³ Орлик И. И. Венгерская революция 1848-1849 годов и Россия. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_10293320_32520272.pdf (дата звернення 10.05.2021).

⁴ Анисимов О. В. Франко-русский конфликт вокруг Святых мест и Палестины: периодизация и её значение. URL: http://novist.history.spbu.ru/trudy_kafedry/04_2010/2010_04_Anisimov_O_V_-_Franko-russkij_konflikt_vokrug_Svjatyh_mest_Palestiny_periodizacija_i_ee_znachenie.pdf (дата звернення 10.05.2021).

Другої республіки спливав, а переобиратися не можна було за законом. Розпочало суперечку звернення ієрусалимського патріарха до султана в 1850 році з проханням дозволити реставрацію головного купола храму Господня. Паралельно з цим у Франції набула популярність брошура Боре, де з прокатолицьких позицій описується історія Святих місць з акцентом на поступовому захопленні православними давніх латинських прав. На підйомі популярності цієї брошури Луї Наполеон, бажаючи підвищити свій рейтинг серед клерикальної партії і віруючих загалом, через французького посла звернувся до султана з бажанням підтвердити давні права латинської церкви, гарантовані трактатом 1740 року¹. Порта відповіла ствердно, але наголосила на врахуванні всіх договорів, що були заключенні з того часу (передусім це стосувалося низки трактатів з Російською імперією, що містили гарантії прав православних). Форін офіс, порадившись з англійським послом в Константинополі Стретфордом Каннінгом, вважали за краще не виступати на боці жодної сторони².

Варто зазначити, що французи в своїх домаганнях посилалися на ряд договорів, укладених з 1528 по 1740 роки. За першим із них визнавалося право протекції французького монарха над «святими місцями». Православні ж звертали увагу насамперед на статті російсько-турецьких Кючук-Кайнарджийського 1774 р. і Адріанопільського 1829 р. та на ряд інших договорів, які гарантували права православного духовенства і надавали можливість російському імператору представляти інтереси православних Османської імперії.

Ультиматум католиків стурбував російське Міністерство закордонних справ, бо з часів підписання Ункяр-Ісклесійського договору 1833 року вплив Росії лише слабшав. Це було спричинено не відмовою султана від низки договорів, а реальним станом речей. В торговому і фінансовому плані на перших ролях були французи і британці³. Після сходження на престол Абдул-Меджида I Порта активніше бере в борг і поступово потрапляє у фінансову залежність від західних держав⁴. За відсутності агресивної третьої сили, якою раніше були армії Наполеона I чи Мухаммеда Алі єгипетського, двосторонній союз Російської і Османської імперій був малоімовірним. Право заступництва над православними

¹ Анисимов О. В. Франко-русский конфликт вокруг Святых мест и Палестины: периодизация и её значение. URL: http://novist.history.spbu.ru/trudy_kafedry/04_2010/2010_04_Anisimov_O_V_-_Franko-russkij_konflikt_vokrug_Svjatyh_mest_Palestiny_periodizacija_i_ee_znachenie.pdf (дата звернення 10.05.2021).

² Смирнова И. Ю. Курс Каннинга-Пальмерстона: Британское миссионерство и дипломатия в канун Крымской войны. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42564387> (дата звернення 10.05.2021).

³ Зайончковский А. М. Восточная война 1853-1856. Т. 1. СПб: Полигон. 2002. С. 324-340.

⁴ Шишков В. В. Османская империя: от завоевания и интеграции периферий к попыткам модернизации. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osmanskaya-imperiya-ot-zavoevaniya-i-integratsii-periferiy-k-popytkam-modernizatsii/viewer>. (дата звернення 10.05.2021).

було одним з небагатьох важелів впливу, що лишився у російського імператора на початку 1850-х рр.

Щоб уникнути конфлікту, Порта скликала комісію для визначення прав обох сторін. Комісія почала свою роботу в серпні 1851 року. На посаді французького посла в Константинополі генерала Опіка змінив Шарль Жан Марі Лавалетт, він активно намагався схилити султана на бік католиків¹. Звіти російського посла В. П. Тітова викликали в імператора занепокоєння, і він написав султану листа з викладом своєї позиції². Натомість комісія завершила свою роботу, за результатами якої Порта представила російському і французькому послам тексти двох різних за змістом фірманів³. Такі дії пояснюються небажанням вступати в конфронтацію з однією із сторін і надією на вирішення питання шляхом російсько-французьких перемовин. Обидві сторони вважали справу завершеною на свою користь. Порта не поспішала публікувати фірмани, і в травні 1852 року після протестів греків латинська церква дізналася про існування другого фірмана. В сукупності з приготуваннями Луї Наполеона до проголошення Другої Імперії це призвело до ще більшого напруження у франко-російських відносинах. У тому ж році Алі-пашу на посаді міністра іноземних справ Османської імперії змінив Фуад-паша. Він був прихильником європеїзації і орієнтувався на Велику Британію, у російському МІД його вважали «ненадійним».

Напередодні, 2 грудня 1851 року, у Франції стався державний переворот, а 7 листопада наступного Луї Наполеон був проголошений імператором французів на ім'я Наполеон III — це призвело до встановлення Другої імперії. Європейські монархи в листах до Наполеона визнали його новий статус. Зрештою, й Росія фактично погодилась цю зміну устрою, але Ніколай I в особистому зверненні замінив форму «мій брат» на «дорогий друг», таким чином відмовивши у визнанні нового імператора рівним собі,⁴.

З переформатуванням міністерського складу Порти і призначенням Лавалетта на посаду французького посла вплив Росії значно послаб. Відтепер російське МЗС втратило можливість через таємне листування з турецькими державними діячами просувати свої ініціативи. В умовах тривалого дипломатичного протистояння без суттєвих зрушень в російському МЗС ухвалюють рішення

¹ Анисимов О. В. Государственный переворот декабря 1851 г. во Франции и проблема Святых мест и Палестины. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennyy-perevorot-2-dekabrya-1851-g-vo-frantsii-i-problema-svyatyh-mest-palestiny/viewer>. (дата звернення 10.05.2021).

² Киняпина Н. С. Внешняя политика Николая I. URL: http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/PALK_OUT.HTM (дата звернення 10.05.2021).

³ Зайончковский А. М. Восточная война 1853-1856. Т. 1. СПб: Полигон. 2002. С. 324-340.

⁴ Анисимов О. В. Провозглашение и признание империи Наполеона III. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_21361179_95710885.pdf (дата звернення 10.05.2021).

відправити надзвичайне дипломатичне посольство в Константинополь під керівництвом досвідченої людини, яка зможе віднайти засоби успішно виконати задуми імператора¹. А саме підтвердити права православної церкви в Османській імперії відповідним договором. Паралельно з цим Російська імперія приводить частину військ у бойову готовність для заняття Дунайських князівств; у разі крайньої необхідності планувалася висадка десанту в районі Босфору. Тому однією з вимог до керівника майбутньої місії було вміння керувати військовими з'єднаннями².

Стратегічне планування кабінету Ніколая I, розглядаючи різні варіанти виходу з цієї ситуації, враховувало можливість війни з Османською імперією. Цілком вірогідним у такому разі вважалося протистояння з Францією, якщо політики цієї держави трактуватимуть російські ініціативи як наміри щодо розвалу імперії Османів. На випадок війни в південних губерніях імперії формувалася військовий контингент³. Планувалася швидка десантна операція з урахуванням досвіду 1833 року з метою не дати флоту потенційного ворога вийти в Чорне море⁴. Міркуючи таким чином, в Зимовому палаці розуміли, що «хвора людина Європи» може не пережити чергового випробування війною⁵. Іншою великою державою, окрім Франції, яка мала інтереси в Османській імперії, була Велика Британія. Саме тому імператор в бесідах з британським послом Гамільтоном Сеймуром висловив свої думки стосовно можливого недалекого майбутнього. Ці розмови призвели до таємного обміну думками між двома країнами. Російському імператору не вдалося схилити британців до підписання договору на випадок падіння імперії Османів; він отримав лише туманні запевнення, що Британія у разі падіння Порти не буде укладати ні з ким договорів, не порадившись попередньо з Росією. Таким чином, припускаючи можливість воєнних дій проти Порти, в Зимовому палаці вважали ймовірним виступ Франції проти Росії⁶. Це пояснювали посиленням інтересу Франції до Сходу і її впливу на султана. Також вважалося, що Наполеону III була необхідна перемога для зміцнення своїх позицій як імператора. Окрім того, на думку Ніколая I, новий імператор французів затаїв на нього особисту образу після листа з приводу інтронізації. Тому однією з найважливіших цілей зовнішньої політики було схилити Британію на свій бік,

¹ Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре. Москва: Наука. 1991. С. 86-110.

² Зеленов Е. И., Зеленева И. В. Восточный вопрос во внешней политике Николая I: геополитический аспект. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vostochnyy-vopros-vo-vneshney-politike-nikolaya-i-geopoliticheskiy-aspekt-1/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

³ Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. С. 121-224.

⁴ Кривопапов А. А. Фельдмаршал И. Ф. Паскевич и русская стратегия в 1848-1856 гг. URL: <http://www.hist.msu.ru/Science/Disser/Krivopalov.pdf> (дата звернення 10.05.2021).

⁵ Николай I и его время (документы, письма, дневники, мемуары, свидетельства современников и труды историков) / Под. ред. Тарасов Б. Н. URL: <http://gosudarstvo.voskres.ru/tarasov/> (дата звернення 10.05.2021).

⁶ Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре. Москва: Наука. 1991. С. 90-102.

або хоча б забезпечити доброзичливий нейтралітет. Вельми туманні фрази британського прем'єр-міністра Джона Рассела, традиційне англо-французьке протистояння і відсторонення Британії від суперечки про «Святі місця» — ці фактори переконали російське МЗС у тому, що британці не мають наміру вступати до можливого антиросійського союзу¹.

Під час обміну думками з представниками Британії Ніколай I звертав їх увагу на напад Османської імперії на Чорногорське князівство. На його думку безчинства Омера-паші в Чорногорії і Герцеговині цілком могли спричинити нову російсько-турецьку війну. Чорногорсько-турецька війна розпочалася в листопаді 1852 року у відповідь на допомогу чорногорців герцеговинським повстанцям. Після переходу турками кордону Чорногорії австрійський представник Лейнінген прибув до Константинополя з наміром вирішити конфлікт дипломатичним шляхом. Його вимоги були активно підтримані Росією і Ніколаєм I особисто². У листі до австрійського імператора Франца-Йосипа він зазначав, що оголошення Портою війни Австрії рівноцінно оголошенню війни Росії. На додаток до своїх слів імператор наказав привести в бойову готовність кілька військових корпусів і частину Чорноморського флоту. Після цих дій Портою вивела війська з Чорногорії і прийняла австрійський план урегулювання ситуації. Примітно, що Британія і Франція виступили спільно на боці Порти, зазначаючи на врегулюванні конфлікту без представництва великих держав³.

1853 року турецький міністр закордонних справ Фуад-паша видав брошуру, в якій виклав свої міркування стосовно можливої війни з Російською імперією. Російський імператор виказував невдоволення новим керівником османської зовнішньої політики⁴. Під час обговорення цілей надзвичайного посольства, що мало вирушити до Константинополя, в Зимовому палаці проводився підбір кандидатів. Вибір випав на ясновельможного князя А. С. Меншикова. Перед направленням посольства канцлер К. В. Нессельроде в письмовій формі склав інструкції і настанови, якими мав керуватися посол. Також канцлер виклав імператору своє бачення поведінки посла. Настанови передбачали відстоювання рішучої позиції щодо публікації Портою фірману, який би остаточно закріплював права православних. Також передбачалося закріпити право російського імператора на протекцію над християнами Османської імперії⁵. Окрім того, канцлер висловлював недовіру Фуаду-паші й наставляв посла

¹ Зайончковский А. М. Восточная война 1853-1856. Т. 1. СПб: Полигон. 2002. С. 324-340.

² Дебидур А. Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814-1878). Т. 2. Москва: Государственное издательство иностранной литературы. 1947. С. 79-109.

³ Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре. Москва: Наука. 1991. С. 90-110.

⁴ Айрапетов О. История внешней политики российской империи 1801-1914. Внешняя политика императора Николая I 1825-1855. Москва: Кучково Поле. 2017. С. 350-359.

⁵ Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. С. 121-224.

відмовитися від обговорення проектів з ним. Також А. С. Меншиков мав повноваження заключити оборонний союз з Портою, якщо не вдасться домовитися через тиск третьої сили, перед усім Франції, на султана.

16 лютого 1853 року А. С. Меншиков на борту фрегата «Громоносец» прибув до Буюк-дере — передмістя Константинополя, яке було традиційним місцем перебування європейських гостей. Після приїзду він в оригінальній формі продемонстрував Фуаду-паші свою неповагу, прибувши з візитом у дорожньому костюмі¹. Меншиков заявив Фуаду, що МЗС Росії не має до нього довіри, і попросив призначити для переговорів іншого дипломата². Ображений міністр, попри підтримку з боку європейських представників, попросив відставку. Незважаючи на політику російського уряду в напрямку побудови союзницьких відносин з Британією, Меншиков відмовився представити свої інструкції на ознайомлення полковника Розе — представнику британської корони. Під час перемовин з новим міністром закордонних справ Ріфатом-пашею російський посол виклав наміри своєї держави. Щодо прав православних та їх підтвердження сторони швидко дійшли згоди, але в пунктах про протекцію над християнами османський міністр скоріше за все вбачав спробу посилення російських позицій. Переговори не були завершені швидко, обговорення перейшло до чисельних нарад та аудієнцій.

Таким чином, російському представникові не вдалося схилити Порту на свій бік до приїзду Стретфорда Каннінга — британського посла, який прибув на заміну полковнику Розе. Каннінг мав великий вплив у Порті, до того ж проявив себе противником російсько-турецького зближення під час першої єгипетської кризи. В 1832 році його обрали послом Британії в Російській імперії, відмова Ніколая I прийняти посла призвела тоді до дипломатичної кризи³.

Одразу по прибутті британського посла віконт де Редкліфа 5 квітня перемовини перейшли на принципово нову стадію. Російський представник справедливо вважав, що турецькі міністри консультуються з Каннінгом стосовно російських вимог. Під час особистої зустрічі послів британський представник навіть не заперечував свого знайомства з російським планом договору. Стретфорд Каннінг поінформував британський парламент про зміст пропозицій Меншикова, виставивши їх як грубе втручання у внутрішнє життя Османської імперії з наміром керувати християнськими підданими султана. Ознайомившись

¹ Доник К. В. Дневник Светлейшего Князя А. С. Меншикова как исторический источник. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dnevnik-svetleyshego-knyazya-a-s-menshikova-kak-istoricheskiy-istochnik/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

² Ефимов А. В. А. С. Меншиков в Крымской войне. Дневники. Письма. Воспоминания. Часть 1. Симферополь: АНТИКВА. 2018. С. 10-15.

³ Жигарев С. Русская политика в Восточном вопросе. Историко-юридические очерки. Т. 1. Москва: Университетская типография. Страстной бульвар. 1896. С. 529-550.

із станом справ, «великий елчі» сформував свою позицію, відображенням якої були заяви османських міністрів на переговорах з Меншиковим. Суть їх полягала в тому, щоб відокремити суто церковні питання від тих, що можуть слугувати посиленню позицій Росії. Турецькі міністри охоче йшли на поступки в справі підтвердження прав православних на основі status quo, але відхиляли статі про протекцію царя. Таким чином затягання перемовин було вкрай не вигідне для Росії, оскільки британські і французькі дипломати, підтримуючи позиції Порти, виглядали захисниками її національного суверенітету від посягань Росії. В одній із бесід з О. П. Озеровим — чиновником російського МЗС у складі місії Меншикова, віконт де Редкліф обмовився, що посилення Росії на Сході суперечить інтересам західних держав і може призвести до коаліції проти неї¹.

А. С. Меншиков, дотримуючись інструкцій канцлера Нессельроде, 23 квітня 1853 року передав Порті ноту; на відповідь давалося 5 днів. У цій ноті вимоги Зимового палацу звучали значно м'якше; було вилучено статтю про те, що російські представники матимуть право робити в Константинополі заяви від імені православного населення Османської імперії. Інші зміни стосувалися виключно церковних питань. Нова редакція виглядала значно прийнятнішою, але Порту бентежило формулювання, за яким нові фірмани, що були передбачені у разі прийняття ноти, мали значення формального зобов'язання султана перед імператором. Така неясність ноти давала можливість трактувати її положення не як формальність, а як підтвердження права протекції імператора².

Відповіддю Порти стало видання двох фірманів, котрі закривали релігійне питання. Стосовно ж другої — політичної частини — Ріфат-паша запропонував скликати раду, щоб під час детального обговорення зрозуміти, який сенс вкладає російський представник у доволі туманні положення. По суті питання вирішилося не на раді, а під час її очікування. Жваве листування Каннінга і Меншикова, в якому останній безуспішно намагався довести британському послу, що вимоги його уряду не протирічать суверенітету Порти, зумовило подальші події³. Незабаром Меншиков отримав офіційну відповідь Порти, де підтверджувалися два попередні фірмани. Османи підтвердили права православних в усній формі, але зазначили, що укладення двостороннього договору з цього приводу суперечить суверенному праву султана спілкування зі своїми підданими.

1 травня 1853 року Абдул-Меджид I прийняв російського надзвичайного посла. Наслідком цієї аудієнції, на яку той покладав великі надії, стала чергова

¹ Зайончковский А. М. Восточная война 1853-1856. Т. 1. СПб: Полигон. 2002. С. 348-360.

² Дебидур А. Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814-1878). Т.2. Москва: Государственное издательство иностранной литературы. 1947. С. 79.109.

³ Ефимов А. В. А. С. Меншиков в Крымской войне. Дневники. Письма. Воспоминания. Часть 1. Симферополь: АНТИКВА. 2018. С. 10-74.

зміна уряду. На думку самого Меншикова, нові міністри більш прохолодно ставилися до російських ініціатив. 5 травня Порта провела нараду за участю усіх провідних діячів, на якій обговорювався російський проєкт. За рішенням ради 42 голосами «проти» і 2 «за» російські ініціативи в повному їх обсязі було відхилено, про що 6 травня сповістили місію Меншикова. Порта погодилася прийняти вимоги щодо релігійної сторони питання, але виступила категоричним противником заключення договору, який надавав би російському імператору право протекції над християнами у будь-якій формі ¹. Меншиков, ознайомившись з рішенням Порти, прийшов до висновку, що його місія на цьому завершена і подальші перемовини не мають сенсу. 6 травня дипломатичні відносини між двома імперіями було офіційно розірвано ².

Меншиков зробив останню спробу залишити Константинополь, не перериваючи остаточно дипломатичні контакти двох держав. У бесіді з Решид-пашою він склав «план дій» для Порти, який передбачав підтвердження прав православних без політичного підтексту. Таким чином, навіть у разі прийняття цих пунктів російська місія не виконала б поставлених перед нею задач ³. Але і такий скромний проєкт за сприяння британського посла було відхилено. Князю Меншикову нічого не залишилося окрім як покинути столицю Османської імперії 9 травня 1953 року.

По приїзду Меншикова в Зимовому палаці почалися активні обговорення подальшого плану дій. Було вирішено направити Решиду-паші ноту з вимогою прийняти пропозиції російського надзвичайного посла в їх найбільш поміркованій редакції. На роздуми Порти давалося 8 днів, після чого планувалася окупація Дунайських князівств ⁴. За цією нотою послідували фірми Порти, які підтверджували права і привілеї різних віросповідань імперії й задовольняли частину російських вимог, що стосувалися статусу їх єдиновірців. Вимогу укладання договору таким чином було представлено як намір Росії позбавити султана частини його суверенних прав і отримати важіль контролю у вигляді прямого впливу на значну частину його підданих. Саме така точка зору стосовно ситуації склалася в суспільній думці західноєвропейської преси ⁵. На всьому

¹ Киреев Н. Г. История Турции XX век. Москва: Крафт+ИВ РАН. 2007. С. 39-58.

² Ефимов А. В. А. С. Меншиков в Крымской войне. Дневники. Письма. Воспоминания. Часть 1. Симферополь: АНТИКВА. 2018. С. 10-74.

³ Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. С. 121-224.

⁴ Тарле Е. В. Крымская война. URL: <http://militera.lib.ru/h/tarle3/index.html> (дата звернення 10.05.2021).

⁵ Макаров И. В. Информационная война России и Европы в период военных конфликтов 1853-1856 и 1877-1878 гг. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/287402354.pdf> (дата звернення 10.05.2021).

протязі травня тривала полеміка між Російським МЗС у вигляді циркулярів і західними друкованими виданнями щодо агресивних намірів Росії ¹.

В ситуації крайньої напруги у відносинах держав одним з найбільш вірогідних варіантів подальшого розвитку подій була війна. Це розуміли у МЗС усіх країн-учасниць конфлікту. Британія і Франція у травні направили свої ескадри до Дарданел і надали своїх інструкторів Порті для проведення інженерних робіт з укріплення оборони Проток. Стратегічне планування Османської і Російської імперій розробляло сценарії ведення війни ².

14 червня 1853 року Ніколай I підписав маніфест про «Рух російських військ у Придунайські князівства» ³. Російський цар перед окупацією князівств написав листа Франсу-Йосипу, за змістом дуже схожого на нездійснені проекти домовленостей з Британією. Будучи впевненим у падінні Оттоманської імперії в найближчий час, імператор хотів дізнатися думку свого західного сусіда щодо долі Балкан. Представники Франції і Британії, в свою чергу, недвозначно натякнули австрійцям, що у разі підтримки Росії вони не будуть протидіяти антигабсбургським силам, перед усім у Північній Італії і Угорщині ⁴.

22 червня 1853 року російські військові частини зайняли Дунайські князівства. Нессельроде у своєму циркулярі пояснював, що не захоплення нових територій, а задоволення справедливих вимог є метою походу ⁵.

Великі держави зібрали конференцію у Відні, яка мала б вирішити конфлікт мирним шляхом. Так російсько-турецькі протиріччя вийшли на міжнародний рівень. 31 липня 1853 року держави представили проєкт врегулювання, за яким Порта має підтвердити готовність виконувати положення Кючук-Кайнаржийського і Адріанопольського договорів ⁶. Текст був схвалений в міністерствах усіх великих держав, включаючи Росію. Порта також погодилася на його прийняття, але зі змінами у формулюваннях. Після турецької редакції з тексту зникли речення про давню традицію піклування імператорів Східною церквою. В Зимовому палаці відмовилися приймати турецькі правки, наполягаючи на початковій редакції. Представники інших великих держав визнали правку тексту не принциповою. Російська дипломатія в цьому питанні

¹ Иванова Н. И. Граф К. фон Нессельроде. Сорок лет в Министерстве иностранных дел России. URL: https://www.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-248-7/978-5-88431-248-7_08.pdf (дата звернення 10.05.2021).

² Кривопапов А. А. Фельдмаршал И. Ф. Паскевич и русская стратегия в 1848-1856 гг. URL: <http://www.hist.msu.ru/Science/Disser/Krivopalov.pdf> (дата звернення 10.05.2021).

³ Николай I и его время (документы, письма, дневники, мемуары, свидетельства современников и труды историков) / Под. ред. Тарасов Б. Н. URL: <http://gosudarstvo.voskres.ru/tarasov/> (дата звернення 10.05.2021).

⁴ Зайончковский А. М. Восточная война 1853-1856. Т. 1. СПб: Полигон. 2002. С. 348-360.

⁵ Бесов А. Г. О причинах и итогах Крымской войны 1853-1856 годов. URL <https://cyberleninka.ru/article/n/o-prichinah-i-itogah-krymskoj-voyny-1853-1856-godov/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

⁶ Александренко В. Н. Собрание важнейших трактатов и конвенций заключённых Россией с иностранными державами (1774-1906). Варшава: Типография варшавского учебного округа. 1906. С. 1-10.

не була підтримана делегатами інших держав. Таким чином для Росії було втрачено шанс уникнути конфлікту, хоча і з значними втратами у вигляді відмови від протекції над православними Османської імперії. Західні держави і Порто, пред'явивши свідомо завищенні вимоги імператору, штовхали його на більш рішучі дії¹.

14 вересня на засіданні дивану більшістю голосів Порто висловилися за оголошення війни. У вересні 1853 року Ніколай I у супроводі канцлера К. В. Нессельроде поїхали до Австрійської імперії на маневри військ в Оломоуці. Вони запропонували австрійському імператору і королю Пруссії виступити разом на користь прийняття Портою Віденської ноти в першій редакції. Але домовитися не вдалося – російський імператор отримав лише усні запевнення збереження нейтралітету на випадок війни². У жовтня 1853 року, після зайняття імператорськими військами князівств і відмови держав приєднатися до російської пропозиції, об'єднана франко-британська ескадра увійшла до Безикської бухти, а згодом і до Босфору. Таким чином, будь-які сміливі плани десанту з боку російського командування, які мали місце раніше, тепер були нездійсненними. 20 жовтня російський імператор підписав маніфест про оголошення війни Порті³.

18 листопада сталася Синопська битва — головна морська битва російсько-турецької війни. Турецька ескадра, що знаходилася під прикриттям берегових батарей, була знищена, за винятком одного корабля, а контр-адмірал Осман-паша потрапив у полон. Така рішуча перемога російської ескадри під керівництвом контр-адмірала Нахімова визначила більш активні дії з боку Британії і Франції. У січні 1854 року англо-британська ескадра увійшла до Чорного моря, а 27 березня Британія оголосила Росії війну⁴. Трохи згодом до неї приєдналася Франція⁵.

Влітку 1854 року Австрія від імені європейських держав зробила російському імператору пропозицію ознайомитися з компромісними пунктами, які можуть стати основою майбутнього мирного договору. Серед них: інтернаціоналізація опіки над Дунайськими князівствами і християнами Османської імперії та згода на перегляд конвенції 1841 року. Зимовий палац запропонував двосторонні

¹ Зайончковский А. М. Восточная война 1853-1856. Т. 1. СПб: Полигон. 2002. С. 355-378.

² Богданович М. И. Восточная война 1853-1856 годов. Т.1. СПб: Типография Ф. Сущинского. 1876. С. 91-121.

³ Зеленов Е. И. Война в Крыму и на Дунайском фронте: с кем и за что сражалась русская армия в 1853-1856 годах? URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/voyna-v-krymu-i-na-dunayskom-fronte-s-kem-i-za-chto-srazhalas-russkaya-armiya-v-1853-1856-godah/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

⁴ Жолудов М. В. К вопросу о геополитических противоречиях между Россией и Великобританией накануне Крымской войны (1853-1856 гг.) URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-geopoliticheskikh-protivorechiyah-mezhdu-rossiyei-i-velikobritaniyei-nakanune-krymskoj-voyny-1853-1856-gg/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

⁵ Тарле Е. В. Крымская война. URL: <http://militera.lib.ru/h/tarle3/index.html> (дата звернення 10.05.2021).

перемовини Порті з умовою збереження положень усіх попередніх договорів. Пропозиція не знайшла підтримки, і війна продовжилася. У вересні 1854 року російська армія залишила Дунайські князівства через вимогу австрійського канцлера К. Буоля, а їх території були зайняті австро-турецькими військами¹. Того ж місяця через вирішальну перевагу сил інтервенції на морі, Чорноморський флот було затоплено в Севастопільській бухті. Таким чином, один з пунктів попереднього мирного проекту втілювався в життя — Росія була позбавлена переваги військово-морських сил на Чорному морі².

Протягом усієї Кримської війни постійно тривали конференції з мирного врегулювання. Але обидві сторони намагалися ствердити свою позицію на переговорах через воєнні успіхи. У лютому 1855 року помер Ніколай I, спадкоємцем став його син імператор Александр II. Навесні 1855 року позиції сторін зблизилися настільки, що склалася можливість врегулювання на перемовинах у Відні. На відміну від попередніх, вони проходили за участі представників усіх країн-учасниць конфлікту.

Посол Росії у Відні князь А. М. Горчаков після консультацій з К. Нессельроде вирішив поступитися положеннями про статус Дунайських князівств і судноплавства по Дунаю (ці вимоги стосувалися переважно сфери інтересів Австрії) з метою отримати союзника в переговорах щодо статусу Росії як великої чорноморської держави³. Інструкції, які були надані А. М. Горчакову, зумовили його непоступливу позицію щодо обмеження максимальної потужності Чорноморського флоту. У цьому пункті йому протистояли проекти західних представників, насамперед міністра закордонних справ Франції Е. Друена де Льюїса⁴. Він вимагав обмеження і зрівняння потужностей російського і турецького військових флотів. У питанні про статус Проток А. М. Горчаков дотримувався політики *status quo* (тобто положень конвенції 1841 року). Як поступку, в Зимовому палаці розглядали можливість надання права султану пропускати через Протоки військові кораблі тих держав, з якими Порта знаходиться у стані миру. Таким чином, кораблі західних держав мали б можливість заходити в Чорне море, але і російські в Середземне. Суперники Росії з 1854 року висували вимоги розширення прав нечорноморських держав в

¹ Кёремезли И. Турецкая оборона на дунайском театре военных действий (1853-1854). URL: <http://nir.ru/domplekhanova/dep/artupload/dp/article/70/NA25672.pdf> (дата звернення 10.05.2021).

² Богданович М. И. Восточная война 1853-1856 годов. Т.1. СПб: Типография Ф. Сущинского. 1876. С. 157-192.

³ Виноградов В. Н. Князь А. М. Горчаков — министр и вице-канцлер. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=17285837> (дата звернення 10.05.2021).

⁴ Линькова Е. В., Де Болливье М. Французская историография Крымской войны (1853-1856 гг.): основные направления и тенденции. URL: <file:///C:/Users/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BD/Downloads/22994-27037-1-PB.pdf> (дата звернення 10.05.2021).

порівнянні з 1841 роком. Вкупі з планами обмежити кількість Чорноморського флоту ці ініціативи позбавляли Росію статусу великої чорноморської держави ¹.

У перебігу 12-ти засідань було вирішено лише два перших питання, стосовно статусу Дунайських князівств і судноплавства. Четверте питання, яке стосувалося прав православних, західні делегати вважали неможливим розглядати перед третім, відхиливши пропозицію російської сторони. Щодо третього, про Протоки і Чорноморський флот, то А. М. Горчаков не мав повноважень прийняти жорсткі вимоги своїх опонентів. А ті, в свою чергу, не бажали робити поступки в бік Росії. Через непримиримість сторін у квітні 1855 року конференція була на грані зриву. А. М. Горчакову мав повноваження заключити угоду на умовах конвенції 1841, але з правом для Порти пропускати кораблі держав-союзниць у разі загрози суверенітету. Коли цей варіант не було прийнято, після 13-го засідання було оголошено про перерву в роботі конференції.

Відновивши роботу на одне засідання, на якому сторони не дійшли згоди, конференція завершила свою роботу в червні. Каменем спотикання стало третє питання, а особливо його частина про обмеження Чорноморського флоту. В останній австрійській пропозиції пропонувалося вважати за максимально допустиму ту кількість кораблів, яку тримала Росія на Чорному морі на червень 1855 року. Погодитися з таким положенням в Зимовому палаці вважали неприпустимим, адже після затоплення флоту в Севастопольській бухті флот було знищено. Такий стан речей хотіли закріпити союзники ². Водночас понад 9 місяців тривала оборона Севастополя; союзники не мали повної перемоги, щоб диктувати такі обтяжливі вимоги. Александр II хотів вийти з війни через почесний мир, а не беззастережну капітуляцію ³.

Війна продовжувалася до падіння Севастополя 27 серпня 1855 року. Після цього почалися мирні переговори⁴. Основою для них став новий варіант, запропонований австрійськими дипломатами — «п`ять пунктів». За ними Чорне море мало стати нейтральним. Будь-яким державам заборонялося тримати військові кораблі в його акваторії. Військові споруди і укріплення мали бути зриті і більше не відновлюватися. На основі цих вимог 25 лютого 1856 року в Парижі розпочався мирний конгрес. Нейтралізація і знесення укріплень безумовно були

¹ Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. С. 130-147.

² Бесов А. Г. О причинах и итогах Крымской войны 1853-1856 годов. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-prichinah-i-itogah-krymskoj-voyny-1853-1856-godov/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

³ Гейрот О. А. Описание Восточной войны 1853-1856. СПб: Типография Эдуарда Гоппе. 1872. С. 475-497.

⁴ Кривопапов А. А. Севастополь в стратегических планах фельдмаршала И. Ф. Паскевича в 1853-1855 г. г. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sevastopol-v-strategicheskikh-planah-feldmarshala-i-f-paskevicha-v-1853-1855-gg/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

суттєвим потрясінням для Росії, але третій пункт проекту союзників допускав ряд нюансів. Делегація від Росії, яку очолив А. Ф. Орлов, добилася нерозповсюдження пункту про нейтралізацію на Азовське море і корабельні, які знаходилися на берегах великих річок¹.

Паризький мирний договір було підписано 18 травня 1856 року. За ним Російська імперія позбавлялася права протекції над Дунайськими князівствами та Сербією². Також Зимовий палац позбавлявся можливості розширено трактувати Кючук-Кайнаржийський договір у дусі протекції над православними підданими султана. Протекція над християнами і князівствами переходила до компетенції великих держав. 18 лютого 1856 року султан видав хатт і-хумаюн, який підтвердив вірність Порти положенням Гюльханейського 1839 року. Тобто ще раз була підтверджена рівність прав християнського і мусульманського населення, а тому і протекція Росії виглядала зайвою.

Росія втратила південну Бессарабію, що позбавило її прав придунайської держави. Одинадцята стаття оголосила Чорне море нейтральним. Окремі статті стосувалися заборони побудови і відновлення фортифікації й інших воєнних об'єктів на його узбережжі. Російська і Османська імперії мали право тримати по два легких корабля для забезпечення судноплавства по Дунаю і по декілька (6 парових і 4 легких парових) суден на Чорному морі як охоронної міри для забезпечення безпеки торговим судам. Частиною договору стала конвенція про Протоки, що підтверджувала «давнє правило Османської імперії», за яким султан мав тримати Босфор і Дарданели закритими для воєнних кораблів іноземних держав доки Порта знаходиться у стані миру³.

Цей мир сприймався російськими політичними елітами як вимушений захід, принизливий і тимчасовий. Хоча Російська імперія й не зазнала великих територіальних втрат, значно послабшав її престиж як великої держави. Було втрачено чорноморський військовий флот, без можливості відновлення — це ставило Росію в уразливе становище навіть відносно Порти, котра мала середземноморську ескадру. Тож головною метою царського уряду відтепер стало скасування положень цього договору, що обмежував його права.

¹ Тарле Е. В. Крымская война. URL: <http://militera.lib.ru/h/tarlez/index.html> (дата звернення 10.05.2021).

² Александренко В. Н. Собрание важнейших трактатов и конвенций заключённых Россией с иностранными державами (1774-1906). Варшава: Типография варшавского учебного округа. 1906. С. 11-25.

³ Виноградов В. Н. Являлась ли Крымская война для союзников «достойной сожаления глупостью?» URL: http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Vinogradov_07.pdf (дата звернення 10.05.2021).

2.2. Циркуляр Горчакова та Лондонська конвенція 1871 р

Паризький мирний договір нівелював значну частину привілеїв і поступок, які Російська імперія здобувала впродовж останнього століття, переважно перемогами у війнах. Однією з найтяжчих втрат була заборона відновлювати Чорноморський флот і берегові укріплення. Окрім прагматичних думок про незахищеність узбережжя, ці положення значно похитнули великодержавний статус імперії Романових. Змушений відмовитися від проєктів почесного миру, російський імператор визнав тяжкі умови через відсутність альтернативи.

Але в Зимовому палаці ставилися до положень договору від часу його підписання як до тимчасової необхідності. Можливість перегляду умов передбачили і союзники по антиросійській коаліції. 15 квітня 1856 року додатково до положень Паризького миру вони підписали договір, за яким кожна із сторін зобов'язувалася прийти на допомогу султану в разі необхідності¹. Того ж місяця канцлера К. В. Нессельроде на посаді міністра закордонних справ змінив А. М. Горчаков². В серпні міністр направив російським посольствам циркулярну ноту з викладом положень нової зовнішньої політики. Документ проголошував обережність і неквапливість стовпами тимчасового курсу зовнішньополітичного відомства. Фраза Горчакова «Росія не сердиться. Росія зосереджується» стала крилатою³.

Перегляд положень Паризького миру здавався неможливим, доки держави-гаранти проводили узгоджену політику. На час дипломатичного затишся в Зимовому палаці сконцентрувалися на внутрішніх перетвореннях, які вже давно назрівали і стали особливо помітними під час Кримської війни. В зовнішньополітичному плані Росія, забувши на деякий час про європейські справи, активніше діє на азійському напрямі⁴.

Але вже через десять років після Паризького конгресу мир в Західній Європі опинився під загрозою. Уряд сардинського королівства на чолі з Камілло Бенсо ді Кавуром, що теж брав участь у Кримській війні на боці супротивників Росії, став ключовою рушійною силою в об'єднанні Італії. Більшість Апеннінського півострова перебувало під впливом Габсбурзької монархії. Імператор французів бажав зміцнення впливу Франції в цьому регіоні й підтримував сардинців у їх

¹ Бальфур Д. П. Османская империя. Шесть столетий от возвышения до упадка. Москва, 2017. С. 432-480.

² Ахтамзян А. А. Верный сын отечества. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vernuy-syn-otechestva/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

³ Хевролина В. М. Российская дипломатия в рамках Крымской системы. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_21843810_42096230.pdf (дата звернення 10.05.2021).

⁴ Жидкова О. В., Шпаковская М. А. Оценка деятельности канцлера А. М. Горчакова в отечественной историографии (к 220-летию со дня рождения А. М. Горчакова). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-deyatelnosti-kantslera-a-m-gorchakovav-otechestvennoy-istoriografii-k-220-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-a-m-gorchakova/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

національних бажаннях. У грудні 1856 року Віктор Еммануїл II відмовив австрійському міністру закордонних справ Буолу у вимогах обмежити критику австрійського імператора і кабінету друкованим виданням Сардинії¹. Результатом кризи став розрив дипломатичних відносин між державами. Тим часом Наполеон III, готуючи підґрунтя для втілення в життя постулатів «політики національностей» в Італії, пішов на зближення з Пруссією. Французька дипломатія допомогла королю Фрідріху-Вільгельму IV вирішити спірне питання про князівства Невшатель і Валажен з Швейцарською республікою. У березні 1857 року в Парижі пройшла конференція з врегулювання цього питання, на якій імператор французів мав аудієнцію з Бісмарком, котрий прибув як представника прусського короля. Ця подія призвела до потепління двосторонніх відносин держав, що на той час було вигідним для кожної з них².

З часів Паризького миру 1856 року відносини російської і французької імперій значно покращилися. Це було пов'язано перш за все з позицією Франції на конгресі, спрямовану на підтримку російських ініціатив, де це було можливим. Також у Росії змінився імператор і канцлер. Горчаков не був противником цього зближення³. Навпаки, він вважав його вельми доречним для нагальних цілей російської зовнішньої політики, що полягали в прагненні перегляду положень Паризького миру⁴.

Позиції урядів зійшлися і в питання про об'єднання Дунайських князівств. Воно піднімалося під час роботи Паризького конгресу. Було вирішено створити комісію, яка мала б дослідити справу і надати конференції держав доповідь з цього приводу. Найбільш рішучими противниками об'єднання виступили Австрійська і Османська імперії. Для першої це б означало створення нової потужної країни в перспективі поза її зоною впливу. Австрійські війська з 1854 до 30 березня 1857 року тримали окупацію цих територій⁵. Порту ж справедливо вбачала в об'єднанні послаблення свого суверенітету над ними. Позиція Пруссії була нейтральною, але лояльною франко-російській, бо будь яке послаблення Австрії сприяло посиленню її ролі в Німецькому союзі. Британія ж обрала політику status quo щодо християнських територій у складі Османської імперії,

¹ Дебидур А. Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814-1878). Т. 2. Москва: Государственное издательство иностранной литературы. 1947. С. 152-170.

² Дегоев В. В. Внешняя политика России и международные системы: 1700-1918 гг. Москва: РОССПЭН. 2004. С. 301-330.

³ Кошелева Е. А. Образ Наполеона III в российском обществе во второй половине XIX века. URL: <https://www.herzen.spb.ru/uploads/vkhurstalev/files/10.pdf> (дата звернення 10.05.2021).

⁴ Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. С. 167-185.

⁵ История Румынии 1848-1917 / Под ред. Виноградов В. Н. Москва: Наука. 1971. С. 91-113.

бажаючи зберегти їх залежність від султана. Такі дії були відображенням курсу Форін офіс на охорону територіальної цілісності свого південного союзника.

Франція лобювала виведення австрійських військ з Дунайських князівств, і після завершення цієї процедури туди була направлена комісія держав. Одночасно з цим проходили вибори в дивани Молдавії і Валахії, які були сфальсифіковані противниками об'єднання. Французька і російська сторони виступили разом з вимогою скасувати результати виборів¹. На перемовинах у Штутгарті в липні 1857 року російська сторона натякнула на лояльне ставлення до планів Наполеона щодо Італії. Врешті і у Форін офіс погодилися визнати вибори недійсними. Дослідники зазначають, що такий крок був викликаний складним становищем в Індії, де в цей час на повну силу палахкотіло повстання сипаїв. Вслід за Британією, Порта погодилася на перевибори, в яких першість отримали уніоністи. Вони висунули вимоги об'єднання князівств з представником європейської династії на чолі. Хоча Паризька конференція держав у травні 1858 року відхилила питання про об'єднання, були створені всі умови для його здійснення. 17 січня у Молдавії і 5 лютого у Валахії полковник Александру Іон Куза був обраний головою держави, так *de facto* завершився процес злиття Дунайських князівств².

У конфлікті Порти з Чорногорією в 1858 році Франція знову виступила разом з Росією на боці останньої, всупереч позиції Австрії, яка підтримала Порту. Аналогічна ситуація склалася у Сербії, де у січні 1859 року Тюльрійський і Зимовий палаци лобювали обрання Мілоша Обреновича князем³.

Шляхом покращення дипломатичних відносин з Росією, спільними діями (перш за все в Китаї) з Британією, таємними переговорами з Сардинським королівством і Пруссією Наполеон III готував ґрунт для рішучої протидії Австрії в італійському питанні. Впродовж всього 1858 року ситуація на Апеннінському півострові дестабілізувалася⁴. Кавур не протидіяв виступам революційно налаштованої преси у бік Габсбургів і сприяв погіршенню відносин з Австрією, будучи впевненим у французькій підтримці, яку забезпечили таємні домовленості⁵. Австрійські дипломати намагалися схилити на свій бік держави Німецького союзу, але ключова з них — Пруссія — відмовилася надати будь-які зобов'язання. Фрідріх Вільгельм IV через хворобу не міг виконувати обов'язки

¹ Краткая история Румынии / Под ред. Макаров Д. Ф. Москва: Наука. 1987. С. 182-198.

² Виноградов В. Н. Балканская эпопея князя А. М. Горчакова. Москва: Наука. 2005. С. 59-74.

³ Достян И. С. Милош Обренович — основатель династии сербских правителей. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/milosh-obrenovich-osnovatel-dinastii-serbskih-praviteley/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

⁴ Дебидур А. Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814-1878). Т.2. Москва: Государственное издательство иностранной литературы. 1947. С. 158-172.

⁵ Сардарян Г. Образование единого итальянского государства 1861. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_17425268_19310586.pdf (дата звернення 10.05.2021).

монарха, тому регентом став його брат (майбутній кайзер Німецької імперії) Вільгельм Фрідріх, котрий виявляв лояльність до позиції Франції і Росії. За статутом Німецького союзу, держави-члени були зобов'язані надати допомогу одне одному у разі нападу з боку третьої сторони. Після збільшення армії Сардинії і концентрації 200-тисячної австрійської армії біля її кордонів криза стала предметом занепокоєння Британії. Уряд графа Дербі запропонував сторонам своє посередництво. Узгодивши свої дії з Францією, російський імператор натомість наголосив у березні 1859 року на необхідності скликання конгресу держав¹. У Форін офіс погодилися, але за умови попереднього окреслення кола питань. Розроблені питання *de facto* означали перегляд домовленостей 1815 року стосовно Італії, серед них був пункт про конфедерацію держав Апеннінського півострова².

Таким чином прийняття Австрією умов, на яких збирався конгрес, означало б суперництво з позицією Франції і Сардинії, підтриманою Росією при нейтралітеті Пруссії. Тому у Відні спробували домогтися конгресу на більш вигідних умовах, а саме без участі Сардинії. А коли і ця спроба завершилася невдачею, уряд Буоля взяв курс на війну. Великі надії покладалися на допомогу з боку Німецького союзу і передусім Пруссії, та нейтралітет Британії. 21 квітня 1859 року Австрія поставила Сардинії ультиматум з вимогою роззброїтися, на відповідь давалося три дні. Кавуру необхідний був саме такий перебіг подій, і після закінчення часу він відмовив австрійським вимогам³. За цим йшло оголошення війни. Таким чином Наполеон III і Кавур змусили Австрію саму розв'язати війну, втративши єдиних реальних союзників — німецькі держави. Стимуванням їх можливого виступу зайнявся і російський цар, сконцентрувавши війська у Царстві Польському.

Як і очікувалося, Австрійська монархія зазнала нищівної поразки. Це стало причиною значного посилення національного руху в Італії, який почав виходити за межі французького контролю. Віллафранкське перемир'я яскраво ілюструє межу, яку імператор французів не бажав переходити в італійському питанні — конфедерація італійських держав. Але національне піднесення було вже не спинити; зважаючи і на підтримку цього руху з боку Британії, Наполеон III діяв за обставинами. Погодившись на приєднання земель значної частини італійських держав до Сардинії, він закріпив за своєю державою Ніцу і Савойю⁴.

¹ Аракелян Г. С. Соотношение теории и практики в деятельности политиков викторианской Англии (на примере Эдварда Дерби). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sootnoshenie-teorii-i-praktiki-v-deyatelnosti-politikov-viktorianskoy-anglii-na-primere-edvarda-derbi/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

² Дебидур А. Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814-1878). Т.2. Москва: Государственное издательство иностранной литературы. 1947. С. 163-180.

³ Германская история в новое и новейшее время / Под ред. Сказкин С. Д. Т.1. Москва: Наука. 1970. С. 274-279.

⁴ Серова О. В. Горчаков, Кавур и объединение Италии. Москва: Наука. 1997. С. 173-243.

Послабивши Австрію і створивши новий центр сили — більш могутню Італійську державу, суспільна думка якої ставилася до Наполеона III неодностайно через його політику в італійському питанні, імператор французів створив небезпечний прецедент на майбутнє. Пруссія все більше претендувала на роль лідера і об'єднувача Німеччини — це проявилось в проекті поділу німецьких князівств на два військові округи (від січня 1860 року) з лідерством прусського короля в одному з них ¹. Пруський король від імені німецьких князівств почав висловлювати занепокоєність анексіоністськими планами Франції, приводячи в приклад приєднання італійських князівств і плани імператора французів стосовно перегляду договорів 1815 року. З подачі Пруссії поширювалися чутки про зазіхання Наполеона III на лівий берег Рейну. Намагаючись їх спростувати, імператор французів погодився на зустріч з німецькими монархами на чолі з Вільгельмом I літом 1860 року. На цій зустрічі також пройшли перемовини між Францом-Йосипом і Вільгельмом, на яких останній завірив Габсбурга у вірності німецькій національній справі, туманно виразивши готовність підтримати Австрію у разі війни з Францією ². Таким чином, Наполеон III на початку 1860-тих років нажив собі серйозного суперника в особі прусського регента Вільгельма, котрий мав амбітні плани на лідерство в Німеччині. До того ж Зимовий палац в особі Горчакова почав більш активні дії у напрямі перегляду Паризького договору 1856 року. 20 травня 1860 року Горчаков виступив з циркулярною нотою, в якій звертав увагу на невиконання султаном своїх зобов'язань стосовно християнських підданих, — його пропозицією було скликання конференції держав. Недоліки союзу з Росією (вимоги Зимового палацу перегляду Паризького договору) балансувалися Наполеоном союзом з Британією, але баланс цей сильно зв'язував імператору руки в італійському і німецькому питаннях ³.

Влітку 1862 року Гарібальді вирішив організувати приєднання Риму до Італії військовим шляхом. Але уряд Віктора Іммануїла II вирішив, що такі авантюрні дії не відповідають інтересам Італії і, визнавши учасників походу на Рим повстанцями, відправив проти них регулярні війська. 29 серпня, після того як Гарібальді було поранено і ув'язнено, похід завершився невдачею для його ініціаторів ⁴. Однак кабінет Урбано Раттацці заявив державам, що похід

¹ Иваняков Р. И. Отто фон Бисмарк и реформа Германского союза. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otto-fon-bismark-i-reforma-germanskogo-soyuza/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

² Дебидур А. Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814-1878). Т.2. Москва: Государственное издательство иностранной литературы. 1947. С. 181-230.

³ Хевролина В. М. Российская дипломатия в рамках Крымской системы. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_21843810_42096230.pdf (дата звернення 10.05.2021).

⁴ Кирова К. Э. Социально-политические взгляды Дж. Гарibaldi. URL: http://istmat.info/files/uploads/28195/garibaldi_kirova_1957.pdf (дата звернення 10.05.2021).

Гарібальді був прямим вираженням волі італійського народу, і потрібно оформити включення Риму до Італії дипломатичним шляхом.

Ситуація в Італії викликала неодностайну реакцію у Франції, в якій були наявні впливові сили, що підтримували протилежні точки зору з цього приводу. В історіографії превалує думка, за якою важливим фактором у виборі Наполеоном III стратегії були близькі вибори до законодавчого корпусу (його було відновлено конституцією 1852 року), який ухвалював бюджет¹. На посту міністра закордонних справ прихильника італійської позиції Едуарда-Антуана Тувенеля змінив член «партії порядку», правий політик Едуард Друен де Люїс². Така позиція Тюльрійського палацу відтермінувала позбавлення папи його світської влади і призвела до змін зовнішньополітичного курсу Франції у бік консервативних позицій щодо положень договорів 1815 і 1856 років.

У січні 1863 року в Царстві Польському почалося повстання проти дому Романових³. З ряду причин британський і австрійський кабінети одразу висловили свою прихильність і співчуття польській справі⁴. Доволі неочікувано повів себе Бісмарк, запропонувавши Александру II допомогу Пруссії у придушенні повстання. У лютому 1863 року між державами було заключено Альвенслебенську конвенцію, яка підтвердила позицію Бісмарка і надала право російським військам у разі необхідності перетинати прусський кордон⁵. Дії канцлера були зумовлені планами щодо приєднання північних герцогств, які були у володінні данського короля.

Польська справа була вкрай популярною серед французького населення, а якоїсь визначеної офіційної позиції стосовно повстання, що набирало обертів, уряд Франції не мав. Напередодні виборів міністр закордонних справ Друїн де Люїс погодився на пропозицію британського і австрійського дворів і 10 квітня приєднався до спільного звернення на захист Польщі. Це призвело до розробки спільних вимог до Росії у червні. Найпалкішу підтримку французький кабінет надав ідеям вирішення польського питання на конференції держав⁶. Ці ініціативи не були підтримані жодною з держав і таким чином стали значною

¹ Дебидур А. Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814-1878). Т.2. Москва: Государственное издательство иностранной литературы. 1947. С. 181-230.

² Britannica. Edmond Drouyn de Lhuys. URL: <https://www.britannica.com/biography/Edmond-Drouyn-de-Lhuys> (дата звернення 10.05.2021).

³ Айрапетов О. Р. Царство Польское в политике Империи в 1863-1864 гг. URL: <http://nir.ru/domplekhanova/dep/artupload/dp/article/70/NA1925.pdf> (дата звернення 10.05.2021).

⁴ Черевык К. А. Вмешательство великих держав в польское восстание 1863 г. и позиция России. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vmeshatelstvo-velikih-derzhav-v-polskoe-voosstanie-1863-g-i-pozitsiya-rossii/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

⁵ Бисмарк О. Мысли и воспоминания. Т. 2. Москва: Государственное социально-экономическое издательство. 1940. С. 58-63.

⁶ Черкасов П. П. Российско-французские отношения и польское восстание 1863 года. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_23136247_74277932.pdf (дата звернення 10.05.2021).

тріщиною у франко-російському союзі ¹. Бісмарк у бесідах з представниками Форін офіс звернув їх увагу на те, що у разі підтримки Британією поляків Пруссія підтримає німецькі князівства в їхньому намірі вирішити питання північних данських князівств на користь Німеччини. Союз з Пруссією приніс свої плоди і покращив відносини між двома державами, а враховуючи дедалі більше посилення ролі Берліну в Німецькому союзі і відносну байдужість до Східного питання, Александр II отримував цінного союзника для можливого перегляду Паризького миру.

Дещо покращилися відносини і з Віднем через угоду від лютого 1864 року між двома дворами. Справа в тому, що Австрія, окупувавши спільно з Пруссією володіння данського короля Християна IX, була не проти визнання цього кроку Росією. Для Зимового палацу першою необхідністю було якнайшвидше придушення польського повстання. Цією домовленістю обидві держави вирішили свої проблеми.

14 серпня 1865 року між Австрією і Пруссією було укладено Гаштейнську конвенцію, яка мала вирішити спірні питання і розмежувати повноваження держав в управлінні північними князівствами. За підсумком Пруссія отримала повноваження на управління Шлезвігом і Лауенбургом, а Австрія на Гольштейн. Франція і Британія негативно поставилися до цієї угоди, не в останню чергу тому, що в ній передбачалося створення флоту Німецького союзу. Водночас Росія виявила лояльність до ініціативи Бісмарка ².

Згодом, намагаючись розв'язати війну з Австрією, прусський канцлер апелював саме до порушення останньою цієї конвенції. Влітку 1866 року, попередньо заключивши союз з Італією, прусські війська завдали швидкої поразки австрійцям і другорядним державам Німецького союзу. За Празьким мирним договором, який було підписано 23 серпня 1866 року, почалося оформлення Німецького союзу в Північнонімецький (1867 рік) під егідою Пруссії ³. На її користь Австрія поступалася Гольштейном, ряд територій північнонімецьких князівств увійшов до її складу, а інші стали *de facto* сателітами. Таким чином, умови, які були вироблені за арбітражу Франції, перетворювали Пруссію на безумовного лідера серед німецьких держав ⁴. Австрія взагалі не увійшла до нового союзу і була значно послаблена.

¹ Пухова Л. А. Между мечтами и реальностью: польская эмиграция и французское правительство (середина 1850-х — конец 1860-х гг.). URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_30587111_90607736.pdf (дата звернення 10.05.2021).

² Дебидур А. Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814-1878). Т.2. Москва: Государственное издательство иностранной литературы. 1947. С. 217-259.

³ Ротштейн Ф. А. Две прусские войны. Москва: Издательство Академии Наук СССР. 1945. С. 7-117.

⁴ Устинова Ю. Н. Вопрос германского единства в политике национал-либералов (1871 год). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vopros-germanskogo-edinstva-v-politike-natsional-liberalov-1871-god/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

Компенсації у вигляді приєднання частини земель німецьких князівств уздовж Рейну, що була обіцяна Франції як умова нейтралітету, втратила для Бісмарка будь-який сенс. Отже, посприявши значному посиленню свого геополітичного суперника, Тюльрійський палац отримав натомість лиш туманні запевнення щодо нейтралітету Пруссії у разі анексії Францією Бельгії і Люксембургу. Відносини між державами почали погіршуватися ¹. Перед заключенням остаточного миру Бісмарк направив генерала Едвіна фон Мантейфеля на зустріч з Александром II і Горчаковим. Представляючи Пруссію, генералу Мантейфелю вдалося отримати неформальну згоду Росії на посилення Пруссії в обмін на лояльність останньої у перегляді Паризького миру ².

В березні 1867 року прусська преса опублікувала зміст таємних договорів, які були заключенні Бісмарком з німецькими князівствами напередодні миру з Австрією. Вони фактично передавали всю владу в Північнонімецькому союзі прусському канцлеру; до його компетенції належали відтепер флот, армія, скарбниця союзу тощо. На тлі зриву угоди про продаж герцогства Люксембург (тут Наполеон III не отримав обіцяної підтримки Бісмарка), володіння нідерландського короля, імператору Франції відносини цієї держави з Пруссією перейшли в стадію крайньої напруги ³.

Наприкінці 1860-тих років таємно велися перемовини між Австрією, Францією і Італією про можливість троїстого союзу проти Пруссії. Головною проблемою тут було римське питання. Без згоди на приєднання Риму Віктор Еммануїл не бажав давати ніяких гарантій ⁴. Наполеон III, в свою чергу, не наважувався евакуювати свої війська з Папської області, навіть після прийняття 1870 року вкрай непопулярного у Франції догмату про непогрішимість Папи. В свою чергу, Вільгельм прусський, зустрівшись з російським імператором в Емсі, отримав підтвердження лояльній позиції Росії. З свого боку Александр II знову переконався у готовності Пруссії підтримати перегляд Паризького миру в підходящий момент.

Франко-пруські відносини продовжили загострюватися навколо кандидатів на престол Іспанії. *Casus belli* стала Емська депеша – підроблена Бісмарком телеграма розмови між Вільгельмом і французьким представником Бенедетті ⁵.

¹ Хорошева А. О. Бельгия во внешнеполитических планах Франции и Великобритании XIX — начала XX вв. URL: <http://annuaire-fr.narod.ru/statji/FE2008/Horosheva.pdf> (дата звернення 10.05.2021).

² Азаров В. Н. Объединение Германии и внешнеполитическая позиция России (1862-1871). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obedinenie-germanii-i-vneshnepoliticheskaya-pozitsiya-rossii-1862-1871/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

³ Дебидур А. Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814-1878). Т. 2. Москва: Государственное издательство иностранной литературы. 1947. С. 235-259.

⁴ Серова О. В. Горчаков, Кавур и объединение Италии. Москва: Наука. 1997. С. 289-339.

⁵ Лапин А. А. Бисмарк и дипломатическая служба Германии. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bismark-i-diplomaticheskaya-sluzhba-germanii/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

Французька сторона на перемовинах вимагала від прусського короля гарантій, що династія Гогенцоллернів не матиме претензій на іспанський престол. Вільгельм погодився на продовження перемовин з французами з цього приводу. Але Бісмарк і «партія війни» сфальсифікували телеграму¹. В опублікованому пресою варіанті здавалося, що король Пруссії відмовляється від обговорення іспанського питання. Відповіддю стало оголошення Францією війни 17 липня 1870 року.

З самого початку війни надії Наполеона III на підтримку з боку південно німецьких князівств, які на його думку мали бути невдоволеними сваволею прусського канцлера, не виправдалися. Потенційні союзники Австрія, Італія і Данія оголосили про нейтралітет, чекаючи перших успіхів Франції для остаточного вибору позиції. Але німецькі князівства під впливом національного піднесення підтримали Пруссію. Непідготовлена армія від початку війни зазнавала нищівних поразок. 10 серпня за посередництва Великої Британії була утворена Ліга нейтральних держав, до складу якої приєдналися Італія і Росія. 1 вересня, після розгромної поразки при Седані, французький імператор Наполеон III разом з 80-тисячною армією здався на милість переможця. Внаслідок цього у Франції утворилися два владні центри – уряд національної оборони і старі імперські структури. Швидко підписати мир на вигідних для себе умовах Бісмарку не вдалося, і в час, коли увага великих держав була зосереджена на подіях у Франції, Горчаков вирішив діяти².

У кінці жовтня 1870 року на раді міністрів за участю імператора Александра II відбулося обговорення плану Горчакова про односторонній перегляд Паризького миру. Такий сміливий проект викликав жваві обговорення, і від деяких його положень, як наприклад вимога повернення Бессарабії, у Царському селі відмовилися. В підсумку проект не мав на меті перегляд Паризького миру цілком, а лише статей про нейтралізацію Чорного моря³.

31 жовтня МЗС Росії направило циркулярну депешу для держав, які підписали Паризький мирний договір. Горчаков апелював до несумісності його положень зі статусом великої держави, якою є Росія. Висловлювалися аргументи щодо несправедливості головної цілі договору — нейтралізувати Чорне море. Таке становище російський канцлер вважав несправедливим, бо чорноморське узбережжя було незахищеним. Османська імперія мала флот у Середземному морі і їй не складало труднощів у разі необхідності перевести його у Чорне,

¹ Бисмарк О. Мысли и воспоминания. Т. 2. Москва: Государственное социально-экономическое издательство. 1940. С. 78-89.

² Сироткина Е. В. Франко-прусская война 1870-1871 гг. и развитие австрийско-российских отношений. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/oglyanuvshis-s-holodnym-vnimaniem-nazad-franko-prusskaya-voyna-1870-1871-gg-i-razvitie-avstriysko-rossiyskih-otnosheniy/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

³ Виноградов В. Н. Балканская эпопея князя А. М. Горчакова. Москва: Наука. 2005. С. 165-190.

змінивши таким чином баланс сил на морі на свою користь. Об'єднання Румунії, яка була відтепер лише формально залежною від султана, і три інциденти проходу іноземних військових кораблів у Чорне море приводилися Горчаковим як аргументи неспроможності договору забезпечити безпеку Росії. Апелюючи до ряду порушень важливих статей договору з боку інших держав, російський канцлер наголосив, що його імператор не може більше дотримуватися обтяжливих для Росії положень, що не витримали перевірку часом¹. Таким чином МЗС Росії самочинно відхилило статті про нейтралізацію Чорного моря, але залишило посилення на згоду обговорення з державами більш справедливого договору. Пояснюючи, що дії самодержця не мають не меті чергове загострення Східного питання, депеша підтверджувала солідарність імператора з іншими положеннями договору².

Депеша Горчакова викликала передбачуване невдоволення. Хоча в ній проголошувалося, що цар своїм демаршем повертає також і султану всю повноту прав, у Порті не бажали посилення свого одвічного суперника. Традиційні суперечки з Віднем стосовно Східного питання разом з підтримкою Пруссії зумовили австрійське невдоволення. Австрійський канцлер Бойст навіть вимагав відмови Росії від її умов; схожою була і позиція угорського прем'єра Андраші³. Однак, ключовими гарантами «кримської системи» були Франція і Британія. Перша виступала рішучим противником її перегляду, однак через об'єктивні причини ця держава тимчасово вибула зі складу великих. 9 листопада стала відомою офіційна позиція Форін офіс. Британські дипломати були рішуче налаштовані не допустити одноосібну денонсацію положень, які були добуті у перебігу війни⁴. Але звернутися до троїстого союзу, закріпленого договором від квітня 1856 року, за яким такі дії Росії можна було б розглядати як *casus belli*, Британія не могла. Після рішучої перемоги над Францією Бісмарк став арбітром Європи, і від його позиції залежав успіх планів Горчакова. Виправдала себе ставка на демарш до того, як буде закінчена франко-прусска війна. Пруський канцлер висунув пропозицію обговорити перегляд Паризького миру на конференції держав, на яку запрошено було навіть французький уряд національної оборони, що зустріло схвалення у Британії. Як і вибір Лондона місцем проведення. Водночас позиція Бісмарка щодо якнайшвидшого вирішення питання до заключення миру з Францією, відповідала і російським

¹ Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. С. 167-194.

² Епишина Н. С. Лондонская конвенция 1871 г. Борьба за пересмотр условий Парижского мира. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_37295990_61893594.pdf (дата звернення 10.05.2021).

³ Сироткина Е. В. Дьюла Андраши, Восточный вопрос и развитие австрийско-российских отношений в 70-е годы XIX века. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_36425504_40039040.pdf (дата звернення 10.05.2021).

⁴ Мазин К. А. Диалог вместо пушек: завещание великого дипломата. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dialog-vmesto-pushek-zaveschanie-velikogo-diplomata/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

планам. Таким чином конгрес, хоча і мав пройти за участі французької делегації, не мав повноваження розглядати питання майбутнього франко-пруського примирення ¹. У той же час французький уряд не міг займати радикальну антиросійську позицію, бо сподівався на сприяння Александра II у розробці прийнятних умов миру з Пруссією ².

Конференція розпочала свою роботу 17 січня 1871 року. В перший день делегати всіх держав, окрім Франції, підписали протокол, за яким ухвалені на конференції угоди не можуть бути в подальшому скасовані за бажанням лише однієї сторони. Для їхнього перегляду потрібно було б скликати аналогічний конгрес. Наступні засідання були перенесені на кінець січня, бо французький представник — міністр закордонних справ Жюль Фавр — був зайнятий шляхами виходу з критичного положення свого уряду. Запас продовольства в Парижі, який перебував у стані облоги же 5 місяців, закінчувався, а вилазки народних армій не мали успіху. Зрештою, після довгих перемовин 28 січня на тяжких умовах було заключено перемир'я між Францією і Німеччиною, але наступне засідання пройшло вже без французького представника.

На другому засіданні від 24 січня посол Росії у Британії барон Бруннов представив державам пояснення причин прагнення його держави переглянути Паризький мир і ключові положення, які пропонувалося змінити. Австро-угорські представники зазначали, що у відповідь на скасування нейтралізації моря для чорноморських держав потрібно, заради збереження балансу сил, надати права і нечорноморським тримати свої ескадри. Делегація Порту загалом не була проти російської ініціативи ³.

На третьому засіданні на користь делегації Порту було підтверджено «давнє правило Османської імперії». В цьому правилі, як і раніше, дозволявся один виняток — султан міг відкрити Протоки для нечорноморських військових кораблів у випадку загрози безпеки його державі. В статі II, яка стосувалася цього пункту, містилося формулювання «неприбережні» держави, під яким у Зимовому палаці хотіли розуміти ті, що не мають безпосереднього доступу до Проток (тобто всі, окрім Османської імперії). Однак міністр закордонних справ Великої Британії граф Гренвіль відстояв більш вузьке значення розуміння «неприбережних» держав — як нечорноморських. Таким чином Російська імперія у перспективі не мала б прав виводу свого Чорноморського флоту через протоки. Варто зазначити, що османська делегація висловила підтримку російському

¹ Бодров А. В. Первые годы после Седана: германский фактор французской политики, общественного сознания и культуры в 1870-е годы. СПб: Труды исторического факультета СПбГУ. Т.8. 2011. С. 16-37.

² Дебидур А. Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814-1878). Т.2. Москва: Государственное издательство иностранной литературы. 1947. С. 380-419.

³ Епишина Н. С. Лондонская конвенция 1871 г. Борьба за пересмотр условий Парижского мира. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_37295990_61893594.pdf (дата звернення 10.05.2021).

варіанту, але у Зимовому палаці вважали більш доцільним погодитися тут з Британією для прийняття необхідних Росії положень без ускладнень.

Четверте засідання пройшло у першій половині березня. Французький уряд, зайнятий виробленням мирного договору з Німецькою імперією, що у січні 1871 року постала на карті Європи, все ж надіслав свого представника, якого ознайомили зі змістом попередніх домовленостей. На початку засідання італійська делегація представила проект Барболані, за яким формулювання «неприбережні» держави пропонувалося замінити на «дружні і союзні». Султан відтепер міг відкрити протоки для іноземних військових кораблів лише у разі загрози виконанню не скасованих положень Паризького миру. Цей проект і було прийнято одностайно. Відтепер за умови підтримки дружніх відносин з султаном, Чорноморський флот в перспективі міг опинитися в Середземному морі на законних підставах¹.

Документ упорядкували і підписали 15 березня 1871 року. Таким чином, Горчаков домогся скасування статей про нейтралізацію Чорного моря. Новий договір відтепер став правовою основою судноплавства через Протоки. Одразу ж після підписання Паризького договору російська дипломатія поставила собі за мету його перегляд. Скориставшись сприятливим міжнародним становищем і вірно визначившись з союзами, російській дипломатії вдалося відновити свій суверенітет на Чорному морі.

2.3. Російсько-турецька війна 1877-1878 рр і Берлінський трактат

Після нищівної поразки від Пруссії, що перетворилася у перебігу війни на II Рейх, у Франції була встановлена республіка, президентом якої став Адольф Тьер². Поступово ця держава виплачувала Німеччині колосальні репарації і відновлювала свій економічний і військовий потенціал. У 1872 році було прийнято новий закон про армію. Таким чином, могутня Франція через декілька років знову могла б загрозувати планам Бісмарка.

На початку 1870-тих років плани Російського МЗС по скасуванню найбільш обтяжливих положень Паризького миру були здійснені не в останню чергу через його сприяння. Союз цих двох держав продовжувався і після франко-пруської війни. Для Берліна було важливо не допустити франко-російського зближення і

¹ Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 107-111.

² Игнатченко В. И. Становление политических взглядов А. Тьера. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-politicheskikh-vzglyadov-a-tiera/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

використовувати союз з північною імперією як противагу в європейських справах¹. Водночас Росія була зацікавлена у союзі з Німеччиною через відсутність інтересу останньої у справах Сходу і перш за все Балканського півострова².

Австрійська імперія, що програла боротьбу за домінування і вирішальну роль в Німеччині Пруссії, 1867 року перетворилася на Австро-Угорщину. По завершенню франко-пруської війни, в ході якої у Відні трималися співчутливого до Франції нейтралітету, на посаді міністра закордонних справ графа Ф. Бойста у листопаді 1871 року змінив граф Д'юла Андраші. Ставши керівником зовнішньої політики, Андраші, подібно до Горчакова після Східної війни, звернувся до держав з циркулярною нотою. В ній проголошувалося зосередження дуалістичної монархії на внутрішніх справах і відмова на деякий час від активної зовнішньої політики³. На цей же час припадає зближення Австро-Угорщини з Росією, що проявляється в поновленні традиції спільних військових навчань⁴.

В 1871-1873 роках між дипломатами трьох держав велися жваві перемовини, результатом яких стали домовленості, відомі як «союз трьох імператорів». До цього терміну відносяться російсько-німецькі домовленості початку травня 1873 року, за якими у разі нападу третьої держави союзник був зобов'язаним надати допомогу в кількості 200 тисяч солдат. Також було підтверджено бажання підтримувати наявний стан міжнародних відносин та ініціативи щодо протидії революційним рухам. З Австро-Угорщиною на початку червня було підписано консультативний пакт, що передбачав співпрацю на міжнародній арені і в разі оборони від третьої держави. Але ніяких чітких зобов'язань він не мав. 23 жовтня до угоди приєдналася і Німецька імперія⁵.

Важливим протиріччям нового союзу було суперництво Австро-Угорщини і Росії на Балканах. Після низки невдач у європейській політиці і за сприяння Бісмарка у Відні зосередилися на східному напрямку. Очікуючи допомоги з боку

¹ Курзенков М. С. Россия во внешней политике Германской империи в 1870-1890-х гг. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/86857/05-Kurzenkov.pdf?sequence=1> (дата звернення 10.05.2021).

² Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 — початок 1920-х рр.) Київ: Аквілон-плюс. 2010. С. 16-56.

³ Сироткина Е. В. На пути к союзу трёх императоров: австрийско-российские отношения после окончания франко-пруской войны. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/na-puti-k-soyuzu-treh-imperatorov-avstriysko-rossiyskie-otnosheniya-posle-okonchaniya-franko-prusskoy-voyny/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

⁴ Золотухин М. Ю. Русско-австрийские переговоры по политическим и территориальным изменениям на Балканском полуострове на начальном этапе восточного кризиса 1870-х годов. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russko-avstriyskie-peregovory-po-politicheskim-i-territorialnym-izmeneniyam-na-balkanskom-poluostrove-na-nachalnom-etape-vostochnogo-krizisa> (дата звернення 10.05.2021).

⁵ Красный архив. Т.1. Москва.1922 / Под ред. Адоратский В. В., Максаков В. В. Москва: Центральный архив РСФСР. 1922. С. 11-41.

Німеччини, політики дуалістичної монархії пішли на поглиблення союзу зі своїм колишнім супротивником. Така переорієнтація входила у протиріччя з російськими планами¹. Лейтмотивом союзу мало стали австро-російське суперництво за підтримку Німеччини. Але неготовність Росії до порушення status quo виявилася під час загострення франко-німецьких відносин у 1874-1875 роках². Тоді Бісмарк через свого посланця фон Радовіца намагався схилити російського імператора до рішучих дій на Сході в обмін на підтримку європейських Другого рейху, але отримав відмову³.

В 1875 році з повстання у Боснії і Герцеговині проти османського панування почалася Східна криза. Попри зближення у російсько-турецьких відносинах, яке спостерігалось з 1871 року, інтелектуали, періодичні видання і народна підтримка були на боці повсталих слов'ян⁴. У 1870-ті роки керівники російської зовнішньої політики трималися курсу на підтримку status quo, бо з часу денонсації відповідних положень Паризького миру не пройшло достатньо часу для того, щоб відновити Чорноморський флот як грізну силу. До того ж залишалися чинними ті положення договору, які гарантували територіальну цілісність Османської імперії, і цими гарантами були великі держави. Тож імператор не міг більше діяти в цьому напрямі без згоди з іншими державами. У Зимовому палаці мали причини перейматися передчасним розпадом імперії Османів у невідповідний для російського імператора час⁵. Поки влада султана слабшала, фірманами 1867 і 1872 років паша Єгипту добився фактичної незалежності своїх володінь. А в листопаді 1875 року Ізмаїл-паша продав британцям частину акцій Суецького каналу⁶. Таким чином, Британська імперія стала власником контрольного пакету акцій, і їй було забезпечено судноплавство найкоротшим шляхом до Індії. Без воєнних дій і конференцій британський уряд de facto отримував все більший контроль над володіннями султана і разом з наявністю могутньої середземноморської ескадри це створювало можливість швидкого заняття британцями Проток.

¹ История дипломатии / Под ред. А. А. Громыко Т.2. Москва: Госполитиздат. 1963. С. 34-41.

² Германская история в новое и новейшее время/ Под ред. Сказкин С. Д. Москва: Наука. 1970. С. 407-411.

³ Азаров В. Н. Европа в 1871-1900 гг.: политическое равновесие или подготовка к войне? URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evropa-v-1871-1900-gg-politicheskoe-ravnovesie-ili-podgotovka-k-voynе/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

⁴ Никифоров Д. И. Восстание в Боснии и Герцеговине и политический кризис Сербии в 1875 г. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vosstanie-v-bosnii-i-gertsegovine-i-politicheskij-krizis-serbii-v-1875-g/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

⁵ Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. С. 170-193.

⁶ Турекулова Ж. Суецкий канал і економічний розвиток Єгипту у XIX столітті. URL: file:///C:/Users/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BD/Downloads/ape_2012_11_57.pdf (дата звернення 10.05.2021).

30 січня 1876 року міністр закордонних справ Австро-Угорщини Д. Андраші представив державам свою ноту (схвалену всіма державами), яка була доволі помірною і вимагала релігійної свободи для всіх підданих султана, використання податків з провінцій на користь самих провінцій і деяке самоуправління при дотриманні пропорції 50% християн і 50% мусульман. У лютому того ж року султан прийняв ноту Андраші, але це *de facto* не змінило ситуації¹.

Держави союзу трьох імператорів у травні 1876 року закінчили розробку умов, які отримали назву Берлінський меморандум². Пропонувалася колективна акція держав з вимогою до султана провести обіцяні реформи. Всі держави, окрім Великої Британії, підтримали ініціативу. Меморандум пропонував Порті припинити озброєну боротьбу з повстанцями на 2 місяці, за які спільно з державами можна буде виробити мирне вирішення. Однак програму так і не було вручено турецькому уряду, бо після кривавого придушення квітневого повстання у Болгарії її положення втратили свою актуальність³. Наприкінці березня внаслідок державного перевороту було вбито султана Абул-Азіза, а політка Порти стосовно повсталих стала ще більш жорсткою⁴. У червні відбулася зустріч Франца-Йосипа і Андраші з Александром II і Горчаковим у Рейхштадті; сторони узгодили свою політику щодо Східної кризи. Угода не була зафіксована у вигляді офіційного договору, але сторони домовились про неутручання у повстання на Балканах⁵. У тому випадку, якщо воно призведе до краху Османської імперії, набували чинності домовленості про розподіл її територій⁶. Важливо те, що пункти про розподіл територій значно відрізняються у російському та австро-угорському варіантах записів.

9 червня представники Порти затребували від Сербії, формально васального князівства, пояснень стосовно збільшення кількості військових сил. У відповідь серби наполягали на очищенні Боснії і Герцеговини від турецьких військ. Диван відмовив, і в середині червня у Белграді оголосили війну Османській імперії.

¹ Деметр Г. Граф Андраші и позиция Австро-Венгрии по вопросу Восточного кризиса (1875-1879 гг.). Историографический обзор. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/42931704.pdf> (дата звернення 10.05.2021).

² История дипломатии / Под ред. Громыко А. А. Т.2. Москва: Госполитсиздат. 1963. С. 90-93.

³ Савченко Л. М. Роль России в развитии национально-освободительного движения Болгарии: Апрельское восстание 1876 года. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-rossii-v-razviti-natsionalno-osvoboditel'nogo-dvizheniya-bolgarii-aprel'skoe-vosstanie-1876-goda/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

⁴ Улунян А. А. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и Россия. М.: Наука, 1978. С. 107-161.

⁵ Красный архив. Т.1. Москва.1922 / Под ред. Адоратский В. В., Максаков В. В. Москва: Центральный архив РСФСР. 1922. С. 36-50.

⁶ Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 144-149.

Після цього повстанці Боснії і Герцеговини заявили про приєднання їх князівства до Сербії і Чорногорії відповідно ¹.

Франц-Йосип мав власні плани на Балканах і передбачувано негативно поставився до посилення слов'янських держав, підтримуваних Росією. Для передбачення розколу союзу і підтримки Австро-Угорщиною політики Порти російський імператор спочатку зустрівся з Вільгельмом I у Емсі, а згодом навідав австро-угорського імператора. Держави не уклали письмових угод, і зміст їх перемовин відомий лише за спогадами учасників. Після візиту Александра II розпочалися воєнні дії балканських князівств проти Порти, в яких дуалістична монархія трималася нейтралітету ².

Наприкінці червня – на початку липня британська середземноморська ескадра була передислокована до Безикської бухти для посилення свого впливу на ситуацію. У Зимовому палаці такі дії викликали занепокоєння, бо могли бути передвісником зайняття Проток ³. Тим часом сербська армія швидко зазнала невдач, і 28 серпня звернулася до держав з проханням посприяти заключенню миру. Попередні вимоги Порти здалися всім державам неприйнятними, а тому було вирішено скористатися посередництвом Великої Британії, дипломати якої мали виробити проект мирного договору. Широко відомим був курс графа Бенджаміна Дізраелі, британського прем'єр-міністра, на збереження status quo у Східному питанні. Саме до цього часу відноситься брошура лідера опозиції Уільяма Гладстона «Болгарські жахи і Східне питання», в якій ліберальний політик критикував досягнення інтересів корони ціною нехтування становищем пригноблених християн ⁴. Тим часом в Османській імперії стався новий державний переворот — психічно нездорового Мурада V було усунено від влади групою державних сановників на чолі з великим візиром Мідхат-пашою. Новим султаном став Абдул-Гамід II.

У вересні російські дипломати у відповідь на введення британської ескадри запропонували державам увести й їх флоти до Проток, окрім цього передбачалася окупація Росією Болгарії, а Австро-Угорщиною – Боснії. Однак ці ініціативи викликали невдоволення як у Лондоні, так і у Берліні.

¹ Кочуков С. А. Русские добровольцы в сербо-турецкой войне 1876 года в зеркале воспоминаний В. В. Ящерова. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russkie-dobrovoltzy-v-serbo-turetskoy-voyne-1876-goda-v-zerkale-vospominaniy-v-v-yascherova/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

² Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 — початок 1920-х рр.) Київ: Аквілон-плюс. 2010. С. 38-52.

³ Бальфур Д. П. Османская империя. Шесть столетий от возвышения до упадка XIV-XX вв. Москва: Центрполиграф. 2017. С. 521-546.

⁴ Bulgarian horrors and the question of the east. URL: https://openlibrary.org/books/OL7083313M/Bulgarian_horrors_and_the_question_of_the_east (дата звернення 10.05.2021).

Наприкінці вересня англійські дипломати оголосили про завершення роботи над умовами перемир'я. Сторонам було запропоновано шеститижневе перемир'я, перемовини щодо мирного договору мали вестися на основі *status quo ante bellum* з винятком у вигляді обмеженої автономії для Боснії і Герцеговини та Болгарії. Ці занадто помірні ініціативи не зустріли схвалення повстанців і навіть сербів, які на той час знаходилися в скрутному військовому становищі і сподівалися на слов'янофільське піднесення у Росії. В цей час російський імператор віддав розпорядження про деякі військові приготування, а саме збільшення військових контингентів у південних провінціях. 1 жовтня Александр II написав Францу-Йосипу листа з пропозицією спільно зайняти повсталі балканські території Османської імперії, на що отримав відмову¹. Тим часом продовжувалися перемовини щодо сербо-турецького перемир'я. 15 жовтня, висланий після зміщення Абдул-Азіза колишній російський посол Н. П. Ігнат'єв, знову відвідав Порту з російським проєктом врегулювання кризи². Він містив положення про перемир'я без попередніх умов і проведення реформ у повсталих областях після підписання остаточного миру³. Через рішучу позицію і погрози Ігнат'єва 2 листопада Порти погодилася на Російський проєкт миру⁴.

В Зимовому палаці були на крок від оголошення війни, а вкрай помірковані пропозиції Великої Британії не зустрічали співчуття ані великих держав, ані в повстанців. Сильним був вплив союзу трьох імператорів у вирішенні східного питання, а тому дипломати Форін офіс запропонували скликати Константинопольську конференцію для колективного вирішення питання. Конференція розпочала свою роботу 23 грудня 1876 року і працювала до 20 січня 1877 р. За попередньою програмою великі держави мали узгодити між собою єдиний проєкт врегулювання, який згодом подавався на розгляд міністрами Порти. Проєкт передбачав незначне збільшення території Сербії і Чорногорії, автономію для Боснії і Герцеговини та північної частини Болгарії. Але представники Порти на чолі з Мідхат-пашою наголошували на необхідності оновлення не лише для декількох провінцій, а й для всієї імперії. Наприкінці грудня Портою було урочисто оголошено про завершення роботи над конституцією, але для її впровадження потрібен був час.

На початку січня 1877 року російські дипломати займалися визначенням позицій інших держав у разі загострення кризи і можливого військового походу проти Порти. У Будапешті відбулася зустріч російського і австро-угорського

¹ Дебидур А. Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814-1878). Т.2. Москва: Государственное издательство иностранной литературы. 1947. С. 450-480.

² Канева К. Граф Н.П. Игнат'єв. Рыцарь Балкан. Москва: Центрполиграф. 2006. С. 408-520.

³ Блуднова Е. Ю. Н. П. Игнат'єв о восточном (балканском) вопросе. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/n-p-ignatiev-o-vostochnom-balkanskom-voprose/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

⁴ Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 — початок 1920-х рр.) Київ: Аквілон-плюс. 2010. С. 60-75.

імператорів, на якій було укладено таємну угоду. Австро-Угорщина обіцяла нейтралітет у разі російсько-турецької війни за низки умов. Росія була зобов'язана погодитися на обговорення результатів війни з державами, не займати Константинополь, не утворювати слов'янських держав з неслов'янських територій, поважати територіальну цілісність Румунії, у разі значного ослаблення Османської імперії не претендувати на ключову роль у протекції над християнами. Російський імператор погодився на ці важкі умови, щоб забезпечити нейтралітет Німеччини і Австро-Угорщини у разі війни ¹.

По ходу роботи конференції великі держави висловили значно більш помірні вимоги, які були представлені султану 15 січня 1877 року. 20 січня, після проведення наради з чиновниками і елітами імперії, султан відмовився виконувати вимоги держав ².

Відповіддю Росії стала циркулярна нота Горчакова від 31 січня, в якій російський канцлер запитував у держав, які подальші дії вони планують стосовно Порту. Нота містила положення про можливість одноосібних дій Росії. Не отримавши чіткої відповіді, у Зимовому палаці вирішили сформувати місію Ігнат'єва. Вона мала відвідати столиці всіх великих держав, щоб спонукати їх до тиску на султана з позиції необхідності безумовного виконання Паризького трактату або надати Росії карт-бланш на дії від імені держав³. Результатом поїздки Ігнат'єва стала колективна нота від 31 березня 1877 року, що вкотре закликала Порту до прийняття реформістського шляху виходу з кризи та до роззброєння як Османської, так і Російської імперій. Після колективного ультиматуму дипломати Великої Британії і Росії побажали уточнити свої позиції одноосібними заявами. Російський уповноважений граф Шувалов в ультиматумі Порті зазначив, що необхідними умовами роззброєння Росії є початок проведення султаном реформ і переведення його армії у стан мирного часу ⁴. 9 квітня, після розгляду в парламенті, скликаному з приводу прийняття конституції 1876 року, Портою були відхилені російські вимоги ⁵. Вже 16 квітня Росія заключила договір про прохід військ з Румунією, гарантувавши територіальну цілісність цій державі. А 24 квітня в своєму маніфесті Александр II офіційно оголосив Османській імперії війну.

¹ Красный архив. Т.1. Москва.1922 / Под ред. Адоратский В. В., Максаков В. В. Москва: Центральный архив РСФСР. 1922. С. 51-57.

² Петросян Ю. Османская империя. Москва: Алгоритм. 2013. С. 237-245.

³ Виноградов В. Н. Балканская эпопея князя А. М. Горчакова. Москва: Наука. 2005. С. 209-257.

⁴ Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 156-161.

⁵ Золотарёв В. А. Россия и Турция. Война 1877-1878 г. г. М.: Наука, 1983. С. 7-30.

Всі держави, окрім Великої Британії, поставилися до цього кроку російського імператора як до закономірного наслідку політики Порти ¹. Таким чином Александр II мав всі підстави вважати, що держави не використають статтю Паризького договору, що розцінювала подібні дії Росії як *casus belli*. 6 травня 1877 року російському МЗС була направлена нота Форін офіс й водночас посиленні британські військово-морські сили, дислоковані в Середземномор'ї. У дипломатичній ноті були по суті викладені вимоги, за виконання яких ця країна може дотримуватися нейтралітету: невтручання в області Єгипту, Суецького каналу і відмова від зайняття Константинополя та самочинної зміни статусу Проток. Російська сторона погодилася з більшістю вимог, однак стосовно Константинополя і Проток обмежилася підтвердженням важливості цих об'єктів для всіх держав і погоджувалася на зміну їх статусу лише у разі колегіальної згоди. Таким чином, заручившись нейтралітетом великих держав, Росія почала активні дії на балканському і азійському театрах. Через недостатню міць Чорноморського флоту на морі та в Криму на цьому напрямі в Зимовому палаці мали задовольнятися оборонною стратегією. Умови, за якими держави погодилися дотримуватися нейтралітету, значно звузили передбачувані Росією вигоди від війни і створювали можливість збереження Османської імперії у разі поразки².

Після взяття російськими військами Плевни і Шипки розпочався наступ на Адріанополь; це місто було зайнято в середині січня 1878 року. А 31 січня Порта запросила перемир'я ³. Почалася розробка положень майбутнього мирного договору. Такий успіх російської зброї бентежив інші держави, і їх уряди зверталися до Зимового палацу з вимогами не утаємничувати попередні умови миру. У вкрай загальних фразах російський МЗС виклав основні свої вимоги, серед яких був статус автономного князівства для Болгарії та елементи автономії для інших балканських народів ⁴.

У разі укладення миру на російських умовах ця держава значно посилювалася б, а тому з кожним днем перемовин дипломати інших держав рішучіше виступали за арбітраж. Для посилення своєї позиції, Форін офіс наказав британській середземноморській ескадрі увійти в Мармурове море. Російський імператор протестував, вважаючи рівнозначним кроком зайняття його армією Константинополя⁵. Однак на нараді вирішили обмежитися зайняттям містечка Сан-Стефано, що в 12 кілометрах від османської столиці. У відповідь на це

¹ Фортунатов П. К. Война 1877-1878 и освобождение Болгарии. М.: Учпедгиз, 1950. С. 33-40.

² Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 — початок 1920-х рр.) Київ: Аквілон-плюс. 2010. С. 76-81.

³ Война 1877 и 1878 гг. Выпуск III. СПб: Типография Министерства путей сообщения. 1879. С. 7-159.

⁴ История дипломатии / Под ред. Громыко А. А. Т. 2. Москва: Госполитиздат. 1963. С. 83-117.

⁵ Звягинцева М. С. Русско-турецкая война 1877-1878 годов в периодической печати XIX века (по материалам журнала «Русская старина»). URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/151233959.pdf> (дата звернення 10.05.2021).

Австро-Угорщина провела обмежену мобілізацію у районах, прикордонних до Росії.

З березня 1878 року Горчаков представив Порті проєкт майбутнього миру, зазначивши, що він не є остаточним, і всі нові положення мають бути затверджені представниками великих держав. Це підтверджувало аналогічну постанову Лондонської конвенції 1871 року, за якою перегляд її положень і положень договору 1856 року можна здійснити лише за згоди всіх держав, котрі поставили підпис під цими договорами.

За прелімінарним договором Болгарія мала стати лише формально залежним від султана князівством з виплатою символічної данини. Статті Сан-Стефанського миру стверджували Болгарію як велику і потенційно сильну балканську державу з територією в 163 тисячі квадратних кілометрів. До того ж вона була б лояльна Російській імперії і мала управлятися російськими посадовцями з гарнізоном у 50 тисяч солдат. Таким чином, *de facto* нова держава стала б опорою впливу Зимового палацу на Балканах ¹. Ці положення суперечили Рейхштатській угоді з Австро-Угощиною і значно порушували баланс сил в регіоні, а тому були приречені на перегляд.

Проти цих умов одразу запротестувала Велика Британія; у Санкт-Петербурзі мали підстави для занепокоєння й щодо позиції Австро-Угорщини. Впродовж березня-квітня тривали напружені перемовини у вигляді обміну нотами і візитів графа Шувалова до дворів зацікавлених держав. Цей зондаж призвів до заяви Бісмарка від 7 березня про готовність, на прохання царського уряду, провести конгрес держав у німецькій столиці за арбітражу німецького канцлера як відносно незацікавленого у східних справах суб'єкта.

Британські політики на чолі з Дізраелі не поспішали з відповіддю через перспективу залишитися на конгресі без явних союзників і боротьбу політичних угруповань стосовно подальших дій. Тим часом Австро-Угорщина отримала неофіційну згоду, у дусі рейхштадської домовленості, на окупацію Боснії і Герцеговини в квітні 1878 року. За посередництва Бісмарка відбувалося врегулювання попередніх англо-російських протиріч. До проведення конгресу не вдалося порозумітися про відвід військ цих держав від їх загрозливих позицій. Але 18 травня на переговорах за участі Шувалова і Солсбері було встановлено згоду на перегляд ключових рішень Сан-Стефанського договору Берлінським конгресом. Таким чином визріли передумови для проведення конгресу держав ².

¹ Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 159-176.

² Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 176-181.

Берлінський конгрес розпочав свою роботу 1 червня 1878 року. Відразу виявилася позиція Бісмарка як арбітра, а не російського союзника¹. Це в значній мірі не відповідало надіям російської дипломатії, бо саме за пропозицією Зимового палацу держави представляли їх міністри (цей хід було зроблено у сподіванні на відведену Горчаковим роль німецького канцлера). 4 червня відбулося підписання таємної англо-турецької конвенції, за якою Кіпр ставав британським протекторатом з правом тримати там військовий флот. Британський політикум розглядав цю конвенцію з точки зору необхідності оборони індійських володінь і статусу Суецького каналу. Формально Кіпр залишався у складі Османської імперії. Порті було обіцяно підтримку британської корони, у крайньому випадку навіть військову, в укладенні мирного договору на більш вигідних умовах. Перш за все це стосувалося азійських володінь, на які у Александра II були далекоглядні плани².

Стосовно Чорноморських проток, конгрес не змінив їх положення. Шістдесят третя його стаття підтвердила другу статтю Лондонської конвенції 1871 року. Хоча були пропозиції британських дипломатів щодо зміни деяких статей, але вони зустріли несприйняття з боку інших учасників конгресу³.

Берлінський трактат було підписано 1 липня 1878 року. Одним з ключових протиріч конгресу стало болгарське питання. Його вирішенню присвячені перші статті договору. Було значно зменшена територія Болгарії (з 163 до 64 тисяч кілометрів квадратних), до того ж південна її частина (Східна Румелія) отримала значно менше самоуправління і залишилася поза компетенцій органів управління князівства Болгарія зі столицею у Софії. Статі 8 і 9 проголошували Князівство зоною вільної торгівлі. При схожому з Росією експорті, лівова частка якого складала сільськогосподарська продукція, закладалася торгова залежність від інших держав, перш за все прикордонної Австро-Угорщини і найбільш промислово розвиненої Великої Британії⁴.

Новий статус Болгарії і значне зменшення переваг, отриманих Росією від війни, значною мірою ставилося в провину Бісмарку, який не виправдав покладених на нього російською дипломатією надій. Трактат закріпив окупацію Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини, залишивши ці території під формальним суверенітетом султана. Ці фактори призвели до погіршення

¹ Искендеров П. А. Берлинский конгресс 1878 и его политические последствия для Балкан. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/berlinskiy-kongress-1878-g-i-ego-politicheskie-posledstviya-dlya-balkan/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

² Еремеев Д. Е., Мейер М. С. История Турции в средние века и новое время. URL: <http://annales.info/islam/turkey/uchebnik/index.htm> (дата звернення 10.05.2021).

³ Дранов Б. А. Черноморские проливы (международно-правовой режим). Москва: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР. 1948. С. 128-136.

⁴ Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 181-207.

російсько-німецько-австрійських відносин, що дало привід дипломатам держав казати про фактичний розпад союзу трьох імператорів ¹.

Значні претензії Росії були здійснені лише частково. Невдоволеність результатом переговорів яскраво ілюструє лист Мілютіна. Він зазначав, що всі європейські держави протидіють успіху Росії ².

Важливими були заяви британських дипломатів після введення ескадри до Мармурового моря і під час Берлінського конгресу. Вони спробували поставити на обговорення питання про перегляд конвенції 1871 року. Дізраелі говорив про те, що прохід військових кораблів Британії через протоки має бути предметом англо-турецьких домовленостей. Навіть після дискредитації британських ініціатив в очах султана, який сподівався на допомогу цієї держави у справі збереження територіальної цілісності, заяви Форін офіс давали Петербургу привід шукати союзників для забезпечення надійного закриття Проток.

Але Берлінський трактат значно змінив геополітичне становище навколо Проток. Вплив Росії як захисниці слов'янських народів Балкан значно виріс. Зимовий палац у перші роки після укладення трактату отримав важливого союзника, що мав вихід до Чорного моря і чудово підготовлену боєздатну армію — Болгарію. Таким чином Берлінський трактат створив умови для подальших геополітичних планів Росії щодо перегляду положень про Протоки.

---

¹ Киняпина Н. С. Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX века (1878-1898). Москва: Издательство московского университета. 1994. С. 8-25.

² Белов К. В. Обзор «дневника» военного министра Дмитрия Алексеевича Милютина. 1878-1882 годы. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obzor-dnevnika-voennogo-ministra-dmitriya-alekseevicha-milyutina-1878-1882-gody/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

Розділ III. Спроби перегляду режиму Проток у кінці XIX — на початку XX століть

3.1. Питання про протоки у 1880-1890-х рр.

Договори, укладені державами по завершенні російсько-турецької, не в повній мірі влаштували російських дипломатів. Але важливішим був стан невизначеності з союзами. Після погіршення відносин з Австро-Угорщиною і Німеччиною у Росії фактично не залишилося союзників. Враховуючи значне посилення позицій Британії в регіоні і зближення, що намітилося між цією державою, та Австро-Угорщиною в останні декілька років, для Зимового палацу вкрай необхідним кроком був пошук дієздатних союзників. Бісмарк і Бюлов були занепокоєні орієнтацією Відня на Британію. На думку німецьких дипломатів утворилася небезпечна комбінація, в якій її одвічний супротивник — Франція може несподівано укласти вигідні для себе союзи. Таким чином склалася ситуація, в якій Росія і Германія не були здатними самотужки вирішити свої зовнішньополітичні завдання¹.

7 жовтня 1879 року Німецька і Австрійська імперії поглибили свій союз підписанням оборонного договору, котрий передбачав нейтралітет у разі нападу третьої держави. П. А. Сабуров — російський посол у Берліні, з листопада 1879 року вів перемовини з Бісмарком щодо відродження Союзу трьох імператорів. Головним протиріччям стала позиція Австро-Угорщини, яка була націлена на посилення свого впливу на Балканах, що суперечило інтересам Росії².

Сторони все ж досягли порозуміння в червні 1881 року. Австро-Угорщина, Німеччина і Росія підписали в Берліні договір терміном на три роки. Він отримав назву Союзу трьох імператорів. У разі нападу третьої сторони, інші держави мали дотримуватися нейтралітету і допомагати в справі завершення конфлікту. На Балканському півострові держави домовилися підтримувати *status quo*, тобто останні берлінські домовленості³. Проблема Проток займала важливе місце і була пунктом, для прийняття якого Австро-Угорщиною російським і німецьким дипломатам довелося докласти зусиль. У лондонській декларації 1871 року містилися положення за яких військові кораблі «дружніх і союзних» держав все ж можуть пройти через Босфор і Дарданелли. Тому у договорі 1881 року було вказано, що держави Союзу трьох імператорів будуть колективно протестувати (аж до оголошення війни Порті) у разі апеляції до цього пункту для проходу

¹ Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи 1801-1914. Москва: Европа. 2006. С. 367-376.

² Красный архив. Т.1. Москва.1922 / Под ред. Адоратский В. В., Максаков В. В. Москва: Центральный архив РСФСР. 1922. С. 64-85.

³ Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 228-232.

Протоками. Перед усім ця пропозиція була, вигідна Росії і була відповіддю на небезпечні заяви британської дипломатії на Берлінському конгресі ¹.

Забезпечення відносної безпеки чорноморських володінь і нестабільне становище Османської імперії стимулювали розробку стратегічних ініціатив з остаточного вирішення питання про протоки на користь Росії. Тривало відновлення Чорноморського флоту, який в недалекому майбутньому мав би наздогнати османський.

У 1881 році султан Абдул-Гамід II видав Мухарремський декрет, що проголошував утворення Управління оттоманського боргу ². Ця інституція з представників кредиторів Порти, передусім Британії і Франції, частково перебрала на себе керівництво фінансами імперії. Після цього почалося створення ряду іноземних банків. Все це посилювало фінансову залежність османів від Заходу ³.

Захоплення британськими військами Єгипту в 1882 році викликало для Лондона значні міжнародні ускладнення ⁴. Передбачаючи недовговічність Османської імперії, Александр III схвалив записку від 18 грудня 1882 року, керуючого посольством у Константинополі, А. И. Нелідова. В ній для успішної висадки десанту на Босфорі була проголошена необхідність створення сучасного броненосного флоту, що було підтвердженням рішень спеціальної ради серпня 1881 року. Окрім переваги над флотом Порти, однією з головних задач визначалося забезпечення можливості у будь-який час перевезти військовими кораблями не менш ніж 30 тисяч солдат ⁵. Але окрім прямого військового втручання ця записка передбачала зайняття проток шляхом домовленості з Портою. Через втрату довіри до Британії така перспектива була реальною, а тому Нелідова було призначено на посаду посла Російської імперії у Константинополі ⁶.

¹ Машевський О. П. Проблема чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 — початок 1920-х рр.) Київ: Аквілон-плюс. 2010. С. 101-120.

² Сертчелик С. Банковский сектор османской империи в XIX — начале XX вв. Роль и интересы в нём европейских государств и России. URL: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=1848> (дата звернення 10.05.2021).

³ Юсупов И. И. История учреждения первых банков в османской империи. URL: <http://www.fa.ru/org/div/museum/SiteAssets/Pages/new/%D0%AE%D1%81%D1%83%D0%BF%D0%BE%D0%B2%2> (дата звернення 10.05.2021).

⁴ Хизриев Х. А. Проблемы определения статуса британских войск в Египте после оккупации 1882 года. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-opredeleniya-statusa-britanskih-voysk-v-egipte-posle-okkupatsii-1882-goda/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

⁵ Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. С. 224-232.

⁶ Попов А. Д. Оккупация Египта Великобританией в откликах российской прессы (1882 г.). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/okkupatsiya-egipta-velikobritaniy-v-otklikah-rossiyskoy-pressy-1882-g/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

Тим часом французи захопили Туніс, який формально залишався частиною Османської імперії, що призвело до погіршення франко-італійських відносин, через претензії останньої на ряд африканських володінь султана. Зважаючи на ці протиріччя Італія пішла на укладення союзу з Німеччиною і Австро-Угорщиною 20 травня 1882 року. Цей договір захищав Італію і Німеччину від атаки з боку Франції. Для Відня важливим був нейтралітет Італії у разі війни з Росією — це давало додаткові гарантії безпеки цій державі, яка під тиском Бісмарка відмовилася від зміцнення союзу з Великою Британією ¹.

Збігав термін дії Союзу трьох імператорів, і серед еліти Російської імперії питання про його продовження стало одним із найбільш актуальних. Воно обговорювалося на коронації нового імператора Александра III у травні 1883 року. Прихильниками цього союзу була більшість керівників зовнішньої політики Росії на чолі з М. К. Гірсом. На початку лютого 1883 року через посла у Берліні Сабурова за російської ініціативи почалися перемовини щодо поновлення дії угод 1881 року ². З російської сторони були висловлені побажання включити до нового договору ряд амбітних статей, які стосувалися угод щодо розподілу сфер впливу держав, головню Австро-Угорщини та Росії, на випадок розпаду Османської імперії. Але ці пропозиції зіткнулися з категоричним неприйняттям з боку Відня. І угоду було продовжено 27 березня 1884 року на умовах 1881 р ³.

Середина 1880-х років ознаменувалася загостренням англо-російських відносин через події «Великої гри» в Азії, а саме просування Росії в Туркестані і Афганістані ⁴. На початку 1885 року стався локальний конфлікт між російськими і британськими військовими частинами. Таким чином, реальною стала можливість війни і проходу британського флоту через Протоки з метою атаки чорноморського узбережжя. Союзники Росії та Франція виконали свої зобов'язання і добилися від султана проголошення невторчання у можливий конфлікт, і виконання статей Лондонської конвенції. Занепокоєння російського МЗС можливим конфліктом призвели до подання Нелідовим на затвердження імператора записки стосовно Проток від січня 1885 року. На відміну від більш ранніх проектів, які ставили метою захоплення Босфора для недопущення проходу ворожих флотів у Чорне море, новий план Нелідова передбачав уже

¹ Купневский П. П. Развитие внешнеполитической доктрины тройственного союза и реакция российского общественного мнения в 1880-1890 гг. XIX вв. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_28830255_41412331.PDF (дата звернення 10.05.2021).

² Красный архив. Т.1. Москва.1922 / Под ред. Адоратский В. В., Максаков В. В. Москва: Центральный архив РСФСР. 1922. С. 70-89.

³ Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 238-240.

⁴ Габдрашитова М. Этапы «Большой игры» в Средней Азии. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/etapy-bolshoy-igrы-v-sredney-azii/viewer> (дата звернення 10.05.2021).

захоплення і Дарданелл. Ці ініціативи призвели до створення спеціальної комісії з оборони чорноморського узбережжя, яка мала займатися підготовкою можливого десанту¹.

Однією з найважливіших подій 1880-тих років у контексті питання про протоки стала болгарська криза 1885-1887 років. Багато в чому вона була викликана звільненням Болгарії від російської опіки. В економічному відношенні ця країна, як і Росія, була перш за все аграрною. А тому міцні взаємовигідні економічні зав'язки між цими державами не склалися. Співробітництво велося перш за все у військовій справі². З Росії прибували чисельні офіцери і військові, які займалися посиленням болгарської армії, розглядаючи її як надійного союзника і форпост свого впливу. Значно знизили «русофільські» симпатії болгарського населення втручання Росії у внутрішні справи цієї країни і позиція, зайнята Зимовим палацом у питанні об'єднання Князівства Болгарії та Східної Румелії. Саме з цього принципового питання багато болгаристів виділяють становлення «русофобства» у Болгарії як явища³. На відносини держав негативно впливала особиста неприязнь між Александром III і Александром Баттенбергом.

21 серпня 1886 року проросійськи налаштовані військові організували державний переворот і змусили Баттенберга зректися престолу⁴. Це стало причиною низки подій, які призвели до встановлення негативно налаштованого до Росії режиму диктатури Стефана Стамболова⁵. Намагаючись втримати свій вплив, царський уряд направив до Софії у вересні 1886 року місію генерала Каульбарса, котра супроводжувалася розмовою з новим болгарським урядом з позиції сили й у формі вимог і погроз. Врешті такі дії призвели до розриву дипломатичних відносин між Болгарією 18 листопада 1886 року. За час з російсько-турецької війни 1877-1878 років ця держава значно посилилася і стала однією з головних сил на балканському півострові, втрата такого цінного союзника суттєво послабила позиції Росії.

Погіршенням російсько-болгарських відносин скористалася Австро-Угорщина, що підтримувала антиросійські настрої болгарських правлячих кіл. У російському МЗС розглядали плани окупації Болгарії, але рішучим противником таких дій виступив Відень, загрожуючи оголошенням війни. Згодом,

¹ Список русских военных судов с 1688 по 1860 год. СПб: Типография Морского Министерства. 1872. С. 441-637.

² Павлович П. Авантюры русского царизма в Болгарии. Сборник документов. М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1935. С. 3-13.

³ Косик В. И. О феномене русофильства и русофобства в Болгарии. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-fenomenah-rusofilstva-i-rusofobstva-v-bolgarii/viewer> (дата звернення 11.05.2021.).

⁴ Золотухин М. Ю. Династический кризис в Болгарии 1886-1887 и миссия генерала Н. В. Каульбарса. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dinasticheskiy-krizis-v-bolgarii-1886-1887-gg-i-missiya-general-a-n-v-kaulbarsa/viewer> (дата звернення 11.05.2021.).

⁵ Миколенко Д. В. Политическое наследие С. Стамболова как составляющая болгарского авторитаризма в 1894–1918 гг URL: <https://docviewer.yandex.ua/view> (дата звернення 11.05.2021.).

Така зміна міжнародного становище посилила російсько-австро-угорські протиріччя — слабе місце Союзу трьох імператорів. Час дії цієї угоди збігав, і не було ніяких надій на її продовження. Цей розрив завдав відчутного удару не лише позиціям Петербургу, але і Берліна. Бісмарк позбавлявся ролі арбітра в постійних суперечках Росії і Австро-Угорщини. Але і важелів впливу на дипломатів Російської імперії, якими були обіцянки посилення Росії на Сході, як забезпечення її підтримки у європейській політиці германії більше не було. До того ж цілком реальним тепер було франко-російське зближення.

Влітку почалися російсько-німецькі переговори для заключення союзу. Росії необхідна була підтримка, чи хоча б нейтралітет Німеччини у вирішенні питання про Протоки, а Бісмарк жадав не допустити франко-російського зближення. У Берліні вважали доцільним ведення превентивної війни проти Франції, приготування до рішучих дій спричинили «військову тривогу 1877 року». Але Бісмарку не вдалося вчасно заручитися підтримкою Александра III, а тому воєнні плани довелося відкласти ¹.

Поки йшли російсько-німецькі перемовини у лютому було підписано першу з серії угод між Британією, Австро-Угорщиною та Італією, які згодом отримали назву Середземноморської Антанти. Перша угода стосувалася згоди держав підтримувати непорушність status quo на Чорному, Середземному і Егейському морях. Бісмарк підтримував створення цього союзу, бо він частково мав антифранцузьку направленість. Хоча союз не був міцним, бо кожна держава мала на нього різні плани, і Британія, не відмовляючись від положень «блискучої ізоляції», залишила собі певну свободу рук, відмовившись надавати своїм союзникам гарантії у разі нападу третьої сторони. Але договір все ж послабляв позиції Росії, яка відтепер змушена була шукати союзу з Берліном ².

У квітні 1887 року були поновлені російсько-німецькі перемовини, а 18 червня було укладено «договір перестраховки». За його положеннями Німецьку імперію в союзі з Російською мали зберігати status quo на Балканах та у зоні Проток. Таємний протокол містив положення про сприяння Німецької сторони здійсненню російської політики у Болгарії та у Протоках³. У разі необхідності захисту будь які дії російського імператора стосовно Проток мали зустрічати в Берліні доброзичливий нейтралітет і дипломатичне сприяння. Вимогою до Росії

¹ Баев В. Г. Отто фон Бисмарк и милитаризация Германии (законодательное оформление военной реформы в Германии в 80-е годы XIX в.). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otto-fon-bismark-i-militarizatsiya-germanii-zakonodatelnoe-oformlenie-voennoy-reformy-v-germanii-v-80-e-gody-xix-v/viewer> (дата звернення 11.05.2021.).

² Сенокосов А. Г. Эволюция внешнеполитического курса Великобритании в 1898-1904 гг.: от «блестящей изоляции» к антигерманской Антанте. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-vneshnepoliticheskogo-kursa-velikobritanii-v-1898-1904-gg-ot-blestyashey-izolyatsii-k-antigermanskoy-antante-1/viewer> (дата звернення 11.05.2021.).

³ Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 267-270.

на початку переговорів був нейтралітет у разі будь-яких дій Німеччини стосовно Франції, але на завершальному їх етапі Бісмарк зменшив свої вимоги і погодився на нейтралітет лише у разі оборонної війни.

В історіографії цей договір іноді називають «договором з пробитим дном» тому, що під час перемовин щодо його укладення Бісмарк підтримував ініціативу підписання другого договору Середземноморської Антанти. Його було ратифіковано у грудні 1887 року. За цим положенням держави-учасники ставали на захист status quo у Протоках і Болгарії та Малій Азії. Таким чином ті значні поступки, які були надалі Бісмарком під час укладення «договору перестраховки», значною мірою нівелювалися домовленістю середземноморського блоку ¹.

7 липня 1887 року князем Болгарії став, проавстрійськи налаштований, Фердинанд I Кобург. Але спільний виступ російської і німецької сторони і навіть відмова султана визнати нового князя не позбавили його трону через підтримку держав середземноморської Антанти ².

Варто зазначити, що Німецька імперія не мала значних інтересів в Османській імперії на час її заснування, але на 1880-ті роки ситуація кардинально змінюється. Німецькі військові інструктори місії фон дер Гольца від 1882 року допомагали Порті в реорганізації її армії, як і місія полковника Кьолера 1884 року ³. С 1886 року Гольц завідував реформуванням османських військових шкіл. Переозброєнням піхоти займалися німецькі компанії з виробництва гвинтівок ⁴. Були плани переозброєння батареї проток німецькими компаніями, які хоча і не були здійснені у 1880-х роках, демонструють поширення їх впливу в регіоні. В 1888 році було завершено побудову залізничної магістралі, яка з'єднувала Османську і Австро-Угорську імперії через Болгарію. І в тому ж році німецькому Дойче банку було надано першу концесію на побудову залізниці від Босфору до Анкари. На кінець 1880-тих років припадає надання Німеччиною Порті великих кредитів і відкриття німецьких банків ⁵.

15 червня 1888 року новим німецьким імператором став Вільгельм II. Ця подія ознаменувала собою початок значних перетворень у Німеччині, які стосувалися

¹ Машевський О. П. Проблема чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 — початок 1920-х рр.) Київ: Аквілон-плюс. 2010. С. 120-149.

² Косик В. И. Время разрыва. Политика России в болгарском вопросе 1886-1894 гг. Москва. 1993. С. 39-87.

³ Боев А. А. Дипломатические и военные отношения между Германией и Османской империей перед Первой мировой войной. URL: <http://journals.uspu.ru/attachments/article/2401/4.pdf> (дата звернення 11.05.2021.).

⁴ Хачатрян Т. М. Немецко-турецкие взаимоотношения в 1882-1895 гг.: правовой военно-политический анализ. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nemetsko-turetskie-vzaimootnosheniya-v-1882-1895-gg-pravovoy-voenno-politicheskiy-analiz/viewer> (дата звернення 11.05.2021.).

⁵ Никитин М. Э. Багдадская железная дорога как фактор развития германо-османских отношений в конце XIX — начале XX веков. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bagdadskaya-zheleznaya-doroga-kak-faktor-razvitiya-germano-osmanskih-otnosheniy-v-kontse-xix-nachale-xx-vekov/viewer> (дата звернення 11.05.2021.).

і зовнішньополітичного курсу держави. Поступову намічається відхід від позиції Бісмарка стосовно Східного питання, сутністю якої було невтручання і визнання своєї незацікавленості. Це дозволяло німецькому канцлеру бути арбітром у англо-російських конфліктах і грати на протиріччях між Росією і Австро-Угорщиною задля підтримки ізоляції Франції і забезпечення собі свободи рук у європейських справах. З посиленням економічного потенціалу почалася експансія німецького капіталу, у тому числі й на територію Османської імперії. Це нівелювало колишні доктрини і робило Німеччину зацікавленою у справах Сходу і колоніального поділу світу ¹.

Зіграв свою роль у міжнародних відносинах і розвиток Німеччини як аграрної держави ². Юнкерське землеволодіння, посилене технологічними новинками, спонукало уряд вводити протекціоністські заходи для захисту свого доходу. В 1887 році Бісмарком було прийнято ряд митних законів, які обмежили доступ російської сільськогосподарської продукції на німецькі ринки. Не в останню чергу через «митні війни» кінця XIX століття Російська імперія переорієнтовується французькі кредити для забезпечення розвитку своєї промисловості. Саме наприкінці 1880-тих, на початку 1890-х років міцнішають франко-російські фінансові зв'язки.

Через «митні війни» і проникнення німецького капіталу на Схід значною мірою зник сенс для подальшого німецько-російського зближення. Воно базувалося на підтримці Росією політики Берліна щодо ізоляції Франції в обмін на сприяння російській східній політиці ³.

Початок наступного десятиліття в контексті питання про Протоки ознаменувався вкрай важливою подією — відставкою Бісмарка у березні 1890 року. На цій посаді його замінив Лео фон Капріві. А 17 березня того ж року німецька сторона відмовилася від поновлення дії договору від 1887 року — це символізувало значну зміну пріоритетів німецького МЗС. Продовження минулого курсу було не вигідним зважаючи і на можливість подальшого німецько-британського зближення ⁴.

В економічному відношенні «митні війни» не припинилися, навпаки, погіршення російсько-німецьких відносин і розвиток економік цих держав сприяли подальшому введенню протекціоністських мит. В 11 червня 1891 року

¹ Подольников В. П. Вильгельм II и внешняя политика Германии в конце XIX века. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vilgelm-ii-i-vneshnyaya-politika-germanii-v-kontse-xix-veka/viewer> (дата звернення 11.05.2021.).

² Германская история в новое и новейшее время / Под ред. Сказкин С. Д. Москва: Наука. 1970. С. 429-440.

³ Жильцова Ю. В. Русско-германская таможенная война и торговые договоры 1893 и 1904 годов. Часть I. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russko-germanskaya-tamozhennaya-voyna-i-torgovyie-dogovory-1893-i-1904-godov-chast-i/viewer> (дата звернення 11.05.2021.).

⁴ История дипломатии / Под ред. Громыко А. А. Т.2. Москва: Госполитсиздат. 1963. С. 90-93.

у Російській імперії було введено новий митний тариф, який замінив попередній від 1868 року. Новий тариф підвищував імпорте мито на ряд товарів до 32%, що майже у два рази більше аналогічних показників за 1877 рік. Підвищення перш за все було відповіддю на аналогічні дії Німеччини у 1880-тих роках і вдаряло по її позиціям на російському ринку.

На тлі похолодання у відносинах з Німеччиною, Російська імперія залишилася фактично без союзників¹. Її амбітні плани були обмежені німецько-австро-угорським договором і угодами Середземноморської антанті. Єдиною могутньою державою, яка могла стати союзником Росії, була Франція. Перш за все через політику Бісмарка і колоніальне суперництво з Італією і Великою Британією ця держава перебувала у дипломатичній ізоляції і не була учасником союзів, спрямованих на стримування Росії. До того ж Франція традиційно мала значний вплив на Порту, досить потужні військово-морські сили на Середземному морі і нещодавно (у 1891 році) докорінно реорганізувала свою армію². До цього союзу спонукали і економічні причини, під час «митних війн» Росія значною мірою переорієнтувалася на французькі кредити і експорт промислової продукції. Францію не випадково називали «країною рантьє», фінансовий сектор цієї країни давав значну частину національного продукту. Варто також зазначити, упродовж усього ХІХ століття, через прийняття культури і поглядів слов'янофілів, серед російських еліт потужним було франкофільство³.

У 1891 році проходили франко-російські перемовини з метою укладення військового союзного договору⁴. На початку перемовин виявилися протиріччя. Париж насамперед бажав забезпечити собі безпеку Східного кордону через постійну загрозу з боку Німеччини, а російська сторона наполягала на більш широкому розумінні союзу. З гарантіями у разі конфлікту з Австро-Угорщиною та підтвердженням лояльності до її Східної політики, у тому числі і у протоках. Сторони дійшли згоди 27 серпня, уклавши угоду загального і консультативного характеру. Вона проголошувала співпрацю з будь-яких зовнішньополітичних питань без прив'язки до конкретного регіону⁵.

¹ Вульф Д. Новый курс Германии и газетные войны с Россией (1890-1897 годы). URL: <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/history/2016/02/2016-02-08.pdf> (дата звернення 11.05.2021.).

² Тамарович А. Ю. Взаимоотношения России и Франции в конце XIX — начале XX: от вынужденного союза к сердечному согласию. URL: http://library.isu.ru/ru/resources/e-library/conf_works_ISU/sch3_soderzhanie/Sch-3-26.pdf (дата звернення 11.05.2021.).

³ Загряжкіна Т. Ю. Следы Франции в России. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sledy-frantsii-v-rossii-1/viewer> (дата звернення 11.05.2021.).

⁴ Сенокосов А. Г. Эволюция Антанты как военно-политического союза (1891-1923). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-antanty-kak-voenno-politicheskogo-soyuza-1891-1923-1/viewer> (дата звернення 11.05.2021.).

⁵ Машевський О. П. Проблема чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 — початок 1920-х рр.) Київ: Аквілон-плюс. 2010. С. 152-173.

Союз з Францією, яка мала значний вплив на Порту, у поєднанні з поліпшенням російсько-турецьких взаємин (ця тенденція тривала з 1882 року і супроводжувалася послабленням довіри до Великої Британії) створював перспективу встановлення вигідного для Росії трактування режиму Проток. А це було вкрай необхідним для великої держави, що мала величезну протяжність кордонів і амбіції у різних куточках світу. Чорноморський флот, не здатний пройти через Протоки, не міг забезпечити всіх потреб Росії. Тому кошти, виділені на побудову нових кораблів, йшли також на розбудову Тихоокеанського і Балтійського флотів.

Наприкінці 1893 року франко-російське співробітництво було поглиблено заключенням військової конвенції, яка мала перш за все антинімецьку спрямованість і передбачала активні воєнні дії проти цієї держави у разі її атаки на союзника ¹.

Тим часом англо-німецькі економічні протиріччя стосовно концесій на побудову залізниць в Османській імперії переросли у локальну кризу 1892 року. Її суттю було суперництво за продовження залізниці від Анкари до Багдаду ². В результаті концесію все ж отримала німецька компанія, але цей конфлікт негативно вплинув на перспективу англо-німецького зближення, як і протиріччя у Центральній Африці.

Султанська адміністрація викликала все більше занепокоєння піднесенням у східних християнських провінціях автономістського руху, радикальні представники якого в перспективі сподівалися на незалежність ³. Перш за все йдеться про вірменську общину ⁴. Задля контролю і виконання поліцейських функцій у вірменському міллеті з 1890-х років спостерігається активне формування іррегулярних військових загонів — вони отримали назву «хамідіє», що означало люди Абдул-Гаміда. Значною мірою ці загони були укомплектовані з мусульман, які були вимушені переселитися з втрачених Османською імперією територій на Балканському півострові. Мала місце практика розселення новоприбулих мусульман уздовж російсько-турецького кордону. Такі дії уряду викликали невдоволення населення, яке мало представників в особі Вірменської Апостольної Церкви та кількох партій ⁵. Небажання Порти проводити реформи,

---

¹ Манфред А. З. Образование русско-французского союза. Москва: Наука. 1975. С. 296-351.

² Никитин М. Э. Багдадская железная дорога как фактор развития германо-османских отношений в конце XIX — начале XX веков. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bagdadskaya-zheleznaya-doroga-kak-faktor-razvitiya-germano-osmanskih-otnosheniy-v-kontse-xix-nachale-xx-vekov/viewer> (дата звернення 11.05.2021.).

³ Тунян В. Г. Восточный вопрос: мифотворческий аспект. Ереван: издательство ЕГУ, 2015. С. 106-110.

⁴ Галстян А. С. Возникновение армянского вопроса в конце XIX-начале XX в URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozniknovenie-i-evolyutsiya-armyanskogo-voprosa-v-kontse-xix-nachale-xx-v/viewer> (дата звернення 11.05.2021.).

⁵ Бальфур Д. П. Османская империя. М.: Центрполиграф, 2017. С. 564-565.

обіцяні 61 статтею Берлінського трактату, й ігнорування пропозицій населення призвели до критичного загострення ситуації¹.

Початком Східної кризи 1894-1897 років стала сасунська різанина у серпні 1894 року. Влада провінції під приводом діяльності банди Міхрана Дамадяна, якого підозрювали в антиурядовій агітації, ввели в регіон регулярні військові частини. Все закінчилося масовими вбивствами за участі військ².

Восени 1894 року була створена спеціальна комісія за участі Британії, Росії та Франції, яка мала безпристрасно дослідити інцидент. Сорок третій британський прем'єр Вільям Гладстон, з ім'ям якого справедливо пов'язують відхід Форін офіс від «охорони» Османської імперії, виступив у парламенті з промовою. Він наголосив, що у разі підтвердження державного втручання в організацію актів масових убивств британський уряд має втрутитися. 26 липня на мітингу в підтримку вірмен В. Гладстон зазначив, що розслідування підтвердило вину османського уряду³. Сенсацією став виступ діючого прем'єра лорда Солсбері у серпні того ж року. Він висловив сумнів у доцільності подальшого існування Османської імперії.

Таким чином виникла можливість входу британського флоту, а вірогідно і союзних йому австро-угорського і італійського, до Чорного моря. В російських правлячих колах сформувалися дві точки зору щодо подальших дій. Плани Нелідова містили положення про необхідність висадки десанту на Босфор, щоб не допустити активні дії з боку Великої Британії. Частина військових також підтримували цей план, заявляючи про можливість за один рейс перевезти 35 тисяч військових. Але взяла гору більш поміркована думка, за якої активні дії слід починати лише у відповідь на аналогічні з боку британських військ⁴. До того ж російський союзник — Франція проявляла занепокоєння одноосібними акціями Зимового палацу⁵. Передусім через небажання наражати на небезпеку свою торгівлю і вплив на Суецькому каналі. Також нестабільність в Османській імперії заважала виплачувати боргові зобов'язання, а найбільшим кредитором султана залишалася саме Франція.

¹ Оганисян Р. С. Формирование политической доктрины партии «Дашнакцутюн» в конце XIX-начале XX веков URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-politicheskoy-doktriny-partii-dashnaksutyun-v-kontse-xix-nachale-xx-vekov/viewer> (дата звернення 11.05.2021.).

² Великий сын отечества. К 80-летию со дня кончины Андраника Сасунского URL: http://getmedia.msu.ru/newspaper/creators_vector/article/severik/great_son.htm (дата звернення 11.05.2021.).

³ Барсегов Ю. Г. Геноцид армян: ответственность Турции и мирового сообщества. Документы и комментарии. Т. 1. М.: Гайдарики, 2002. С. 109-112.

⁴ Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. С. 238-244.

⁵ Рыбаченок И. С. Ключи от Чёрного моря (на рубеже XIX-XX веков). URL: <http://naukarus.com/klyuchi-ot-chernogo-morya-na-rubezhe-xix-xx-vekov> (дата звернення 11.05.2021.).

30 вересня мирна вірменська демонстрація переросла у сутичку з військовими і мусульманським населенням міста. Результатом цього стали кількадевні погроми у Кумкапи¹. Зіткнення мусульман і християн через релігійні протиріччя впродовж 1895 року поширилися на ряд регіонів імперії зі змішаним населенням, серед яких Урфа, Ерзерум, Харпут, Зейтун та інші². Звісно це породжувало невдоволення громадської думки європейських держав. Але доки існували непримиримі протиріччя між Середземноморською антантою і франко-російським союзом, насамперед стосовно Проток, спільні дії великих держав були маловірогідними.

26 серпня 1896 року члени вірменської партії «Дашнакцутюн» захопили будівлю Оттоманського банку у Стамбулі, щоб звернути на себе увагу держав. Персонал банку складала громадяни західних країн, тому дашнаки обіцяли підірвати будівлю разом з людьми, якщо не будуть виконані їхні вимоги, головною з них була автономія для вірменських провінцій. Інцидент вдалося вирішити обіцянками виконати вимоги, активістів вивезли з імперії на французькому кораблі. Але їхні дії викликали реакцію у вигляді масових вбивств, погромів і насилля. Можливість введення британської ескадри знову стала актуальною³. У зв'язку з цим у листопаді 1896 року Нелідов склав записку імператору в якій рекомендував у разі активних дій з боку Британії зайняти Босфор і домогтися визнання за Росією контролю над ним. Дарданелли посол рекомендував проголосити відкритими для військових кораблів всіх держав⁴.

У вересні Ніколай II прибув до Великої Британії з візитом; дипломати Форін офіс бажали вирішити протиріччя держав домовленістю. Лорд Солсбері і Ніколай II говорили про те ж саме, що і Ніколай I з Гамільтоном Сеймуром у 1853 році — про розподіл володінь османської імперії. Британська дипломатія бажала зближення через сприяння Росії у справі захоплення Проток в обмін на визнання Єгипту як британського протекторату. Британській війська перебували на території цієї османської провінції з 1882 р. без визначеного статусу, окупація викликала невдоволення як у султана, так і інших держав⁵. Але на цей раз ініціатором виступила британська сторона, а у Зимовому палаці відхилили

¹ Шувалова Н. Б. Проблема геноцида армян в Османской империи в контексте международных отношения URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/2008-02-039-040-problema-genotsida-armyan-v-osmanskoj-imperii-v-kontekste-mezhdunarodnyh-otnosheniy-svodnyu-referat/viewer> (дата звернення 11.05.2021.).

² Гюрюн К. Армянское досье. Баку: Язычы, 1993. С. 91-98.

³ Киреев. Н. Г. История Турции. М.: Крафт+ИВ РАН. 2007. С. 71-75.

⁴ Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 — початок 1920-х рр.) Київ: Аквілон-плюс. 2010. С. 176-208.

⁵ Волкова А. Б. Значение Суэцкого канала в оценке британских политических и общественных деятелей 50-80 годов XIX века. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/znachenie-suetskogo-kanala-v-otsenke-britanskih-politicheskikh-i-obschestvennyh-devateley-50-80-h-godov-xix-veka/viewer> (дата звернення 11.05.2021.).

пропозицію¹. Значною мірою через складність проведення десантної операції і вірогідний опір держав, до того ж ця угода суперечила б зближенню з Францією, яка традиційно мала свої інтереси в Єгипті. 6-8 жовтня імператор відвідав Париж, де мав бесіду з французьким міністром закордонних справ Г. Аното. Обговорюючи тему Проток, французький міністр дав зрозуміти, що сподіватися на підтримку його держави у разі одноосібних дій імператор не може.

23 листопада 1896 року відбулося засідання найбільш впливових сановників Російської імперії з приводу обговорення записки Нелідова. Головним опонентом посла став С. Ю. Вітте. Загалом у МЗС Росії відмовилися від цієї ідеї, однак не відмовлялися від тимчасового зайняття Босфору у разі крайньої необхідності².

Держави обмежилися колективним протестом і погрозами введення флоту у разі продовження насильницької політики. Конференція, що була скликана для вирішення конфлікту прийняла французький план проведення реформ. З ініціативи французьких дипломатів, було проголошено принцип збереження територіальної цілісності Османської імперії. Представники держав обмежилися прийняттям Портою відповідальності і обіцянками провести реформи. Таким чином, вдало граючи на протиріччях держав, султан Абдул-Гамід II зміг зберегти status quo. Східна криза закінчилася нічим для вірменського народу, але призвела до значних змін на міжнародній арені³.

У 1897 році Велика Британія відмовилася від продовження дії угод, що сформували Середземноморську антанту. Значною мірою це було пов'язано з відходом британських дипломатів від політики збереження Османської імперії. Тепер саме Форін офіс був ініціатором проєктів її поділу. Остаточного краху зазнали спроби англо-німецького зближення. Британські ініціативи тепер не відповідали інтересам Німеччини яка, після активного економічного проникнення і вибудовування союзницьких відносин з Портою, не бажала посилення Великої Британії за рахунок утвердження в Єгипті. До того ж претензії Другого рейху на статус колоніальної імперії зустрічали протидію Форін офіс у багатьох точках поділу територій, перш за все у Африці⁴. Під час східної кризи виявилось тяжіння Відня до спільного курсу с Лондоном — це стало предметом занепокоєння германських дипломатів, котрі намагалися

¹ Купневский П. П. Политика европейских держав в зоне проливов в российском общественном мнении в конце XIX — начале XX веков. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_27540836_78459603.pdf (дата звернення 11.05.2021.).

² Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 — початок 1920-х рр.) Київ: Аквілон-плюс. 2010. С. 176-208.

³ История дипломатии / Под ред. Громыко А. А. Т.2. Москва: Госполитсиздат. 1963. С. 335-350.

⁴ Якубовская И. В. Баланс сил в международных отношениях 1895-1898 гг.: «Европейский концерт» и двусторонние соглашения. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/balans-sil-v-mezhdunarodnyh-otnosheniyah-1895-1898-gg-evropeyskiy-kontsert-i-dvustoronnie-soglasheniya/viewer> дата звернення 11.05.2021.).

закріпити австро-угорсько-німецький союз. Водночас у Берліні не виключали і можливість нового союзу з Росією, заявляючи про нейтралітет у разі конфлікту двох своїх союзників через Східне питання. Російсько-австро-угорські протиріччя значно ускладнювали відносини між цими державами. У Відні всіма доступними засобами протидіяли будь-якій можливості зайняття російськими військами проток, а у Зимовому палаці вороже ставилися до будь-яких успіхів Австро-Угорщини на Балканах ¹.

Під час східної кризи сталися зміни й на Балканах. Вони могли вилитися у значне порушення status quo і нову боротьбу держав за сфери впливу. У 1896 році, зокрема, були відновлені болгаро-російські дипломатичні відносини. На кінець XIX століття припадає становлення ідей «македонізму» і загострення становища на північно-західних теренах Османської імперії. Значною мірою через суперечки між Грецією, Болгарією і Сербією стосовно етнічної приналежності македонського населення ². Зважаючи на тимчасове згортання російським МЗС планів щодо захоплення Чорноморських проток і бажання Відня зберегти існуючий стан речей з'явилася можливість для компромісу. Навесні 1897 року було укладено австро-угорсько-російську угоду, за якою держави зобов'язуються зберігати status quo на Балканах і в зоні Проток³. Цей договір був викликаний тимчасовою необхідністю, бо у Зимовому палаці не відмовилися від планів щодо Босфора і Дарданелл, а лише вважали їх тимчасово нездійсненними. До того ж така угода зменшувала вірогідність одноосібних британських акцій у цій зоні. Австро-Угорщина через позицію Берліна шукала шляхів для забезпечення своїх інтересів.

Під час Східної кризи виявилися великі протиріччя у франко-російському союзі. Франція виступала чи не найбільшим прихильником збереження status quo в Османській імперії і не підтримувала будь-які проекти російських дипломатів щодо зайняття Проток ⁴. Серед значної частини управлінської еліти Росії стверджується думка про неможливість дій у Протоках без попередньої угоди з Великою Британією. Це набуло актуальності і внаслідок франко-англійських протиріч у Єгипті ⁵. Окрім цього зацікавленість французьких фінансистів у оплаті Портою боргів вилилася у державну підтримку Оттоманського банку. Ця

¹ Машевський О. П. Проблема чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 — початок 1920-х рр.) Київ: Аквілон-плюс. 2010. С. 174-209.

² Сквозников А. Н. Македонский вопрос во внешней политике Балканских государств в конце XIX — начале XX в. // Российские и славянские исследования. 2004. № 11. С. 24-35.

³ Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 303-306.

⁴ Мультатули П. В. Император Николай II и франко-русский союз: начало и конец «медового месяца». 1894-1903 годы. URL: <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/history/2017/01/2017-01-13.pdf> (дата звернення 12.05.2021).

⁵ Морозов Е. В. Египетский вопрос в англо-французских отношениях конца XIX — начала XX века. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/egipetskiy-vopros-v-anglo-frantsuzskih-otnosheniyah-kontsa-xix-nachala-xx-veka/viewer> (дата звернення 11.05.2021).

установа до того часу контролювала найбільш важливі галузі турецької економіки. Складалася ситуація за якої окремі галузі економіки, території та компетенції Османської імперії контролювалися великими державами. Це викликало занепокоєння у російських дипломатів, адже значно ускладнювало можливість реалізації їхніх планів.

Тим часом тривало критське повстання і його придушенням займалися османські війська. Система «європейського концерту», яка здавалося остаточно розпалася на окремі угруповання, продемонструвала свою дієздатність колективною акцією під час блокади Криту. Але поки держави добивалися сприятливих умов для грецького населення острова, німецькі інструктори і виробники зброї посилювали османську армію. Офіційно у Берліні не підтримали султана, але неофіційна позиція була іншою. Наприкінці XIX століття прослідковується значне зростання німецького впливу в османській столиці, яке суттєво змінить баланс сил у наступний період.

3.3. Напередодні Першої світової війни

Британська політика «блискучої ізоляції» на початку XX століття стала значно менш виправданою через послаблення економічної могутності «володарки морів» порівняно з іншими державами, перш за все з Німеччиною¹. Об'єднання держав у зовнішньополітичні блоки у мирний час звужували можливості Великої Британії до експансії. Ця держава почала стикатися з сильною конкуренцією у Африці, Османській імперії, Китаї і ряді інших важливих регіонів. Саме тому наприкінці XIX — на початку XX століття у британському політикумі активно обговорювалися варіанти перегляду основ зовнішньої політики. Значною мірою необхідність перегляду продемонструвала англо-бурська війна. Хоча Велика Британія і вийшла переможцем, її уряд зіткнувся з критикою з боку інших держав, участю європейських добровольців на боці бурів, осуду в пресі². Зіткнувшись з новими викликами частина парламенту, в основному ліберали, пропонували взагалі відмовитися від активної зовнішньої політики. Щодо вибору союзників домінуючими були думки про зближення з Німеччиною або Росією.

¹ Явнова И. И., Туйкина Г. А. Внутренняя и внешняя политика Англии в начале XX века. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_32299723_74012887.pdf (дата звернення 11.05.2021).

² Царёв А. С. Англо-бурская война и позиция Германии. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/anglo-burskaya-voyna-i-pozitsiya-germanii/viewer> (дата звернення 11.05.2021).

У січні-лютому 1898 року британський посол у Росії О'Конор запропонував царському уряду розмежувати зони інтересів держав на Далекому Сході і в Османській імперії¹. Російська сторона відхилила пропозицію. В травні того ж року британський міністр колоній Джозеф Чемберлен запропонував уряду зближення з Німеччиною, доводячи можливість англо-германо-американського союзу в майбутньому².

Подальша експансія Росії у Китаї була зафіксована договором від березня 1898 року. В Пекіні було підписано російсько-китайську конвенцію. Порт-Артур та Дальній передавалися у користування Росії на 25 років, для зв'язку з ними було дозволено побудувати нову ділянку КВЖД. У квітні 1899 року відбувся обмін нотами між британським і російським МЗС. Держави домовилися щодо розмежування сфер впливу в Китаї³.

Наприкінці XIX століття завершилися німецько-турецькі перемовини і було отримано «згоду» представників більшості держав на побудову Багдадської залізниці за німецьким проєктом. Але російська сторона, обережно стежачи за будь-яким посиленням впливу іншої держави на султана, вважала необхідним отримати від Берліна гарантії «своїх прав» на Сході.

У квітні 1899 року почалися російсько-германські перемовини. Основою для них була пропозиція російської сторони щодо узгодження дії держав у разі розпаду Османської імперії. Германії пропонувалося визнати Протоки російською сферою інтересів в обмін на лояльність у справі поширення німецького капіталу в Малій Азії і Персії. Однак німецький канцлер Бернгард фон Бюлов відмовив російському послу. Він посилався на можливість погіршення відносин з Великою Британією та Австро-Угорщиною. Одним з головних аргументів німецької сторони було те, що їхня держава має на Сході суто економічні інтереси, а Росія політичні. Тому російському імператору не має чого хвилюватися⁴.

Тим часом у серпні 1899 року було продовжено франко-російський союз. Не в останню чергу подальше зближення цих держав було спричинено зростанням впливу Німеччини на Сході та зростанням її могутності в Європі⁵. Російською реакцією на це було посилення приготувань до можливої десантної операції на

¹ Сергеев В. В. Роль торгово-экономических факторов в англо-русских отношениях второй половины XIX — начала XX века. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-torgovo-ekonomicheskikh-faktorov-v-anglo-russkikh-otnosheniyah-vtoroy-pолоviny-xix-nachala-hh-veka/viewer> (дата звернення 11.05.2021).

² История дипломатии / Под ред. Громько А. А. Т.2. Москва: Госполитсиздат. 1963. С. 335-350.

³ Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 309-313.

⁴ Машевський О. П. Проблема чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 — початок 1920-х рр.) Київ: Аквілон-плюс. 2010. С. 209-219.

⁵ Манфред А. З. Образование русско-французского союза. Москва: Наука. 1975. С. 296-351.

Босфорі з асигнуванням на це значних коштів ¹. У цьому ж році, в компенсацію за надання німецьким компаніям концесії на Багдадську залізницю, було укладено російсько-турецький договір, за яким будівництво залізних доріг на османському Причорномор'ї мало здійснюватися силами лише російських компаній ².

Поки Британія воювала з бурами у серпні 1900 року, за дозволу султана, два російських міноносці пройшли через Протоки до Чорного моря. Цей інцидент викликав протест держав, перш за все Британії. Ситуація вирішилася обіцянкою султана у подальшому не пропускати військові кораблі. У вересні 1902 року російський МЗС звернувся з проханням до Порти пропустити, закуплені у Франції, військові кораблі, зазначаючи що вони не мають військового спорядження, але отримав відмову. З султанською адміністрацією солідаризувалися більшість держав, серед яких і Франція. Лише Німеччина не висловлювала протесту, нейтрально поставившись до російських ініціатив, і особливо відмітивши політичну незацікавленість у справі Проток. Однак після довгих перемовин російські кораблі все ж отримала право проходу, хоча і з низкою умов ³.

Через активну експансію Російської імперії на Далекому Сході Велика Британія пішла на зближення з Японією. У 1902 році британський міністр закордонних справ маркіз Лансдаун і японський посол Хаясі Тадасу підписали союзний договір ⁴. За його положеннями держави зобов'язалися відстоювати виконання існуючих договорів, які відповідали їх інтересам ⁵. Варто зазначити, що впродовж 1901 року велися і англо-німецькі переговори з аналогічною метою — стримування експансії Росії на Далекому Сході, але з перспективою проведення єдиного курсу в європейській політиці ⁶. Але переговори зайшли в глухий кут. Дипломати Німецької імперії вважали можливим стосовно європейських справ укладення лише оборонного договору, а у Китаї взагалі оголосили про нейтралітет. Окрім цього нікуди не зникли колоніальні

¹ Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 319-321.

² История дипломатии / Под ред. Громыко А. А. Т.2. Москва: Госполитсиздат. 1963. С. 441-444.

³ Сквозников А. Н. Правовой режим черноморских проливов и русско-турецкие отношения в последней четверти XVII — начале XX в. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoy-rezhim-chernomorskih-prolivov-i-russko-turetskie-otnosheniya-v-posledney-chetverti-xviii-nachale-xx-v/viewer>

⁴ Глазунова Г. Б. Реакция английского общества на заключение англо-японского договора в 1902 г. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_27429000_15546395.pdf (дата звернення 11.05.2021).

⁵ Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 322-324.

⁶ Айрапетов О. Р. На пути к краху. Русско-японская война 1904-1905 гг. Военно-политическая история. Москва: Алисторус. 2014. С. 23-28.

протириччя між цими державами ¹. На початку ХХ століття відбулися значні зміни в управлінні флотом Німецької імперії — Кайзерліхмаріне; почалася активна розбудова військового флоту, що також вдарило по позиціям «володарки морів».

Російсько-японські відносини перебували у напруженому стані через взаємні претензії на вплив у Маньчжурії та Кореї. Таким чином англо-японська домовленість опосередковано мала антиросійську направленість, бо передбачала виключення можливості Чорноморського флоту з'єднатися з Балтійським і Тихоокеанським. Заручившись допомогою Великої Британії, японські політики взяли курс на війну і впродовж кінця 1903 року пред'являли російській стороні все більш жорсткі вимоги ². А 23 січня 1904 японський уряд оголосив про розрив дипломатичних відносин з Російською імперією.

Наростаючі протириччя, невдалі переговори з Німеччиною та можливість французького втручання у російсько-японський конфлікт зробили можливим англо-французьке зближення. На протязі 1902-1904 років між цими державами тривав дипломатичний діалог. Він завершився успішно, 8 квітня 1904 року було підписано договір про «сердечну згоду» або Антанту. Перш за все цей договір розподіляв сфери впливу у колоніях: французи закріплювали за собою Марокко в обмін на визнання Єгипту сферою британських інтересів У «Декларації про Єгипет і Марокко», містилися домовленості й стосовно інших спірних територій ³. Франко-британська Антанта не мала положень про співпрацю на європейському континенті. Цей договір значною мірою нівелював вигоди Росії від союзу с Францією, бо виключав антрибританське співробітництво. Але він і створював передумови для англо-російського зближення, враховуючи наявність прихильників цього курсу в обох монархіях. Для французів угода мала значні вигоди, передусім через тимчасову нездатність Росії, через зосередження сил на війні з Японією, здійснювати свої союзницькі зобов'язання у Європі. А також через врегулювання значної кількості територіальних суперечок.

Влітку 1904 року сталося значне погіршення англо-російських відносин через дозвіл Порти на прохід озброєних невійськових кораблів Росії через Протоки і

¹ Ряполов В. В. Германо-британские противоречия на Среднем Востоке в конце XIX — начале XX вв. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/germano-britanskie-protivorechiya-na-srednem-vostoke-v-kontse-hih-nachale-hh-vv/viewer> (дата звернення 11.05.2021).

² Ушаков Ю. Н. Русско-японские отношения накануне войны 1904-1905 гг. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russko-yaponskie-otnosheniya-nakanune-voyny-1904-1905-gg/viewer> (дата звернення 11.05.2021).

³ Сенокосов А. Г. Эволюция Антанты как военно-политического союза (1891-1923). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-antanty-kak-voenno-politicheskogo-soyuza-1891-1923-1/viewer> (дата звернення 11.05.2021.).

затримання російськими кораблями британського судна «Малакка»¹. Британська середземноморська ескадра була підведена до Дарданелл і виникла загроза їх зайняття. Під час цієї кризи Ніколаю II висловив свою підтримку кайзер Вільгельм II, який відмовився від колективного засудження дій російського МІД з порушення status quo у Протоках. Але становище у Протоках було під загрозою і через ідеї російських флотоводців посилити Тихоокеанську ескадру кораблями Чорноморського флоту, а для цього їх необхідно було провести через Дарданелли². Врешті царський уряд не наважився на це. Навіть за умови згоди султана, британська ескадра, враховуючи союзницькі зобов'язання щодо Японії, навряд чи дозволила б здійснити таких зухвалий намір³.

На початку 1905 року, коли тривали переговори стосовно майбутнього російсько-японського мирного договору, значно погіршилися франко-німецькі відносини. Після досягнення домовленості з Великою Британією, французькі дипломати заручилися підтримкою Італії, визнавши її права на Триполітанію. Згодом почався тиск на марокканського султана, лише формально залежного від Порту, з метою надання французьким компаніям концесій і прийняття султаном французьких радників⁴. Проти цього рішуче виступила Німеччина, запропонувавши на протидію французькій односторонній експансії політику відкритих дверей і рівних можливостей. Наприкінці березня кайзер Вільгельм II особисто відвідав місто Танжер, де гарантував місцевій еліті захист від зазіхань Франції. Загострення ситуації при паралізованості сил головного французького союзника змушувало йти на поступки. Тому німцям було запропоновано грошову компенсацію і сприяння у захопленні інших африканських колоній, але у Берліні відхилили ці пропозиції. Держави були на межі нової великої війни.

Тим часом 24 липня відбулася зустріч між Ніколаєм II і Вільгельмом II на борту яхти «Полярна зірка». Монархи обговорювали перспективи німецько-російських відносин. За результатами обміну думок сторони уклали договір який у разі атаки третьої сторони передбачав взаємодопомогу. Він мав вступити в силу після заключення миру з Японією⁵.

¹ Нагорный А. А. Проблема черноморских проливов во внешней политике начала XX века. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_30114589_82815682.pdf (дата звернення 11.05.2021).

² Рыбачёнок. И. С. Закат великой державы. Внешняя политика России на рубеже XIX — XX вв.: цели, задачи, методы. Москва: РОССПЭН. 2012. С. 260-291.

³ Низалова Е. В. Вильгельм II и русско-японская война 1904-1905 гг. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vilgelm-ii-i-russko-yaponskaya-voyna-1904-1905-gg-k-voprosu-o-vliyani-germanskogo-kayzera-na-vneshnyuyu-politiku-rossiyskoy-imperii-v/viewer> (дата звернення 11.05.2021).

⁴ Машевський О. П. Проблема чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 — початок 1920-х рр.) Київ: Аквілон-плюс. 2010. С. 232-345.

⁵ Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 335-336.

5 вересня 1905 року було підписано Портсмутський мир, який офіційно завершив російсько-японську війну 1904-1905 років. Варто зазначити, що на завершальному етапі війни Франція, зацікавлена в допомозі свого союзника в умовах початку марокканської кризи, виявила бажання стати посередником на мирних переговорах. Але ця ініціатива не була прийнята Японією через проросійську орієнтацію французьких дипломатів. Мирний договір значно послабив позиції Росії на Далекому Сході, а тому частково зладив англо-російські протиріччя. Хоча Російська імперія і зазнала поразки у війні, її значення як союзника для обох блоків зросло ¹. Через загострення танжерської кризи Франція потребувала російської підтримки. Намітилася перспектива союзу з Британією. Водночас дипломати Німецької імперії вбачали в «ображеній» Росії потенційного союзника.

Але серед російської правлячої еліти взяла гору ідея більш тісних відносин з Францією. Ламсдорф і Вітте — міністри закордонних справ і фінансів — рішуче виступали за розрив угоди з Німеччиною. Наприкінці листопада Ніколай II надіслав листа Вільгельму, в якому зазначив, що оборонний договір буде ратифіковано лише за умови участі у ньому Франції. Така відповідь означала відмову ².

Тим часом вирішення танжерської кризи мало відбутися на конференції держав у Алхесірасі, яка пройшла у січні - березні 1906 року ³. На ній Німецька імперія виявилася фактично ізольованою, бо її ініціативи підтримувала лише Австро-Угорщина. Врешті-решт, *de jure* володіння султана Марокко було проголошено незалежною державою. А *de facto* її контролювали французькі та іспанські представники. Таким чином конференція завершилася провалом німецьких ініціатив і російсько-німецьким розривом.

У квітні 1906 року В. Н. Ламсдорфа на посту міністра іноземних справ російської імперії замінив профранцузьки налаштований А. П. Извольський. У цьому ж році з'явилася ще одна причина для англо-франко-російського зближення ⁴. У Німецькій імперії прийняли закон про флот, за яким передбачалася побудова значної кількості найновіших військових кораблів — дредноутів. Таким чином кайзерліхмаріне, при значних темпах економічного

¹ Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 337-344.

² Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. С. 352-365.

³ Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 345-354.

⁴ Рыбачёнок. И. С. Закат великой державы. Внешняя политика России на рубеже XIX — XX вв.: цели, задачи, методы. Москва: РОССПЭН. 2012. С. 273-291.

зростання Німеччини, міг би в короткий проміжок часу загрожувати британським колоніям та інтересам¹.

З 1905 року тривали перемовини на рівні послів стосовно обговорення англо-російського договору щодо розподілу сфер впливу, ініційоване британською стороною. У Форін офіс, серед іншого, пропонували російському МЗС проекти перегляду статусу Чорноморських проток на користь Росії в обмін на поступки в Середній Азії. По суті пропозицією британських дипломатів був перехід до іншого трактування конвенції 1871 року, а саме не як колективну домовленість, а як низку двосторонніх угод держав з султаном. Таким чином кожна з держав могла б претендувати на дозвіл проходу своїх військових кораблів через Протоки — це була перероблена концепція «відкритого моря». Але варто зазначити, що Велика Британія не мала колишнього впливу на султана і її підтримка у справі зміни умов конвенції не була б вирішальною, оскільки для її зміни необхідно було б заручитися згодою всіх держав, які поставили підпис. 31 серпня 1907 року була підписана англо-російська угода². Держави домовилися про сфери впливу в Ірані, Китаї і Середній Азії. За цією угодою Британська імперія отримала згоду Російської на поширення своєї сфери впливу на Перську затоку і Афганістан. Натомість Росії було надано обіцянки, не закріплені угодою, про сприяння Форін офіс у справі перегляду режиму Проток³. Але це сприяння переносилося до більш сприятливих часів оскільки, ослаблена війною з Японією, російська імперія мала лише три великі військові судна на Чорному морі. У довгостроковій перспективі цей договір значно поліпшував англо-російські відносини і при наявності в обох держав союзів з Францією створював можливість поглиблення співробітництва. Водночас німецькі та австро-угорські дипломати висловлювали значну занепокоєність англо-російським зближенням, справедливо вбачаючи у цьому загрозу своїм інтересам⁴.

Трохи раніше, 30 липня 1907 року, було укладено договір з Японією про розмежування сфер впливу на Далекому Сході. Сторони поділили Маньчжурію на дві сфери впливу: північну—російську і південну—японську, також було досягнуто домовленості про рибну ловлю і торгівлю⁵.

На початку ХХ століття Австро-Угорщина значно активізувала свою балканську політику; перш за все це стосувалося економічного проникнення в

¹ Синегубов С. Н. Проблема германо-английского флотского соглашения на этапе начала февраля-конца марта 1909 г. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/151223492.pdf> (дата звернення 11.05.2021).

² Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 386-390.

³ Зайончковский А. Подготовка России к Первой мировой войне. Москва: Издание военной типографии управления делами Наркомвоенмор и РВС СССР. 1926. С. 350-355.

⁴ Рыбачёнок. И. С. Закат великой державы. Внешняя политика России на рубеже XIX — XX вв.: цели, задачи, методы. Москва: РОССПЭН. 2012. С. 260-291.

⁵ Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи 1801-1914. Москва: Европа. 2006. С. 524-530.

регіоні. Але з 1905 року Сербія, відмовившись від продовження торгової угоди від 1882 року, взяла курс на економічну незалежність. Дослідники зазначають, що однією з причин анексії Боснії і Герцеговини була вигідність побудови цим регіоном залізниці до Салонік, що значно здешевило б поставку необхідних імперії товарів. Це було вкрай актуально, адже нерівноправні торгові домовленості з Сербією було розірвано ¹.

У липні 1908 року в Османській імперії почалася молодотурецька революція, яка завершилася успіхом для революціонерів вже 24 липня. Хоча події революції послабили імперію, вони змінили її зовнішньополітичну орієнтацію. Молодотурки передусім були прихильниками курсу на зближення з Великою Британією і модернізації за її допомоги ². Також у Відні були занепокоєні можливою зміною ставлення нової османської влади до статусу Боснії і Герцеговини, котра з 1878 року була окупована австро-угорськими військами, формально перебувала у складі Османської імперії. На листопад були призначені загальноімперські вибори в парламент, які цілком могли пройти і в цій області.

На початку травня міністр закордонних справ Австро-Угорщини Еренталь запропонував російському міністру Ізвольському переглянути трактування договору від 1897 року про status quo. З того часу почалися переговори за якими австро-угорські дипломати прагнули здобути згоду Росії на анексію Боснії і Герцеговини в обмін на сприяння російським планам щодо зміни режиму Проток. У вересні 1908 року ці пропозиції отримали оформлення в офіційній домовленості держав ³. Узгодивши свої плани з Австро-Угорщиною, Ізвольський розпочав поїздку до столиць великих держав з метою дізнатися їх думку щодо російських планів.

Під час перебування російського міністра у Парижі державам стало відомо про наміри Відня щодо анексії, яку було здійснено 7 жовтня 1908 року. Це породило міжнародний скандал серед великих держав і серед громадської думки слов'янського населення Балкан, адже балканські слов'яни в своїх національних прагненнях значною мірою сподівалися на сприяння з боку Росії. У Франції Ізвольський не отримав підтримки своїм ідеям й вирушив до Лондона з пропозицією скликати конгрес держав, на якому б обговорювалися питання

¹ Боташева Б. З., Крючков И. В. Торговые войны Австро-Венгрии и Сербии в конце XIX — начале XX века и проблемы развития сербского экспорта. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/torgovye-voyny-avstro-vengrii-i-serbii-v-kontse-xix-nachale-xx-veka-i-problema-razvitiya-serbskogo-eksporta/viewer> (дата звернення 11.05.2021).

² Михайлов В. В. Великие державы и вовлечение Османской империи в Первую мировую войну. СПб: ГУАП. 2017. С. 9-40.

³ Зайончковский А. Подготовка России к Первой мировой войне. Москва: Издание военной типографии управления делами Наркомвоенмор и РВС СССР. 1926. С. 355-369.

анексії і Чорноморських проток. На ньому він сподівався за підтримки Великої Британії і Франції змінити конвенцію 1871 року на користь Росії ¹.

У жовтні 1908 року Ізвольський відвідав Лондон. Британський прем'єр Едуард Грей не заперечував проти скликання конгресу але, не відмовляючись від своїх попередніх обіцянок, зазначив, що винесення цього питання на розгляд держав не є своєчасним. Фактично російський міністр отримав відмову союзників. Така відповідь Форін офіс перш за все пояснювалась налагодженням відносин з новими лідерами Османської імперії і частковим поверненням до політики охорони османських територій. Це відобразилося у засудженні Великою Британією анексії Боснії і Герцеговини, та проголошення Третього Болгарського царства ².

14 жовтня 1908 року Грей надіслав російському МЗС ноту, в якій Форін офіс, за умови згоди Порти, допоміг би Росії переглянути конвенцію. Разом з Ізвольським вони розробили новий проект. В його основі було положення про відкриття Чорноморських проток для військових кораблів чорноморських держав у будь-який час. А для нечорноморських лише у разі війни з чорноморською. Отже, британські дипломати залишали б за собою можливість введення флоту в Чорне море у разі війни з Росією ³.

Ключовою умовою перегляду статусу Проток, таким чином, стала згода Порти. З цього приводу почалися активні перемовини. Дві держави, що мали в цей час найбільший вплив на султана — Німецька і Британська імперії, втім не сприяли просуванню російських ініціатив. Оскільки молодотурецький уряд перебував у невизначеності відносно вибору союзу і пріоритетів, надання концесій, та інших переваг, кожна з держав не бажала псувати відносини з Портою.

Отже, прямо не відмовляючи царському уряду в його прагненнях щоб використовувати їх як аргумент в укладенні міжнародних угод, британський і німецький уряди не бажали втілювати їх в життя.

Полишивши надію на реалізацію своїх проєктів, російські дипломати деякий час вимагали компенсації Сербії і Чорногорії з боку Австро-Угорщини за здійснену анексію. Такі дії пояснюються бажанням повернути вплив на балканські слов'янські країни. Внаслідок відсутності підтримки союзників, серед управлінської еліти Російської імперії набуває ваги думка про можливість задоволення своїх амбіцій через утворення союзу балканських країн. Але і ця

¹ Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи 1801-1914. Москва: Европа. 2006. С. 525-534.

² Машевський О. П. Проблема чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 — початок 1920-х рр.) Київ: Аквілон-плюс. 2010. С. 273-304.

³ Рыбачёнок. И. С. Закат великой державы. Внешняя политика России на рубеже XIX — XX вв.: цели, задачи, методы. Москва: РОССПЭН. 2012. С. 260-291.

спроба вийти з ситуації, зберігши обличчя, не вдалася через рішучу протидію Австро-Угорщини і Німеччини ¹.

На початку 1909 року питання стосовно перегляду конвенції 1871 року не було вирішено двосторонніми перемовинами між російськими та турецькими дипломатами. Значною мірою цього не сталося через відсутність підтримки з боку великих держав ². У лютому того ж року Порта визнала анексію Боснії і Герцеговини, а у березні в результаті «німецького ультиматуму» це зробила і Росія. Тож конференцію держав з цього приводу не було скликано. Російська імперія визнала приєднання до Австро-Угорщини османської провінції без компенсацій для себе. До того ж матеріали переговорів дипломатів з цього питання потрапили до рук преси і значно вдарили по позиціях Росії на Балканах, по її статусу захисниці слов'янського населення. Тому боснійську кризу для російської дипломатії називають «дипломатичною Цусімою» за аналогією з програною морською битвою. Варто зазначити, що важливим наслідком Боснійської кризи стало повернення значного впливу Німеччини на Порту.

У квітні 1909 року внаслідок втрати популярності режиму молодотурків серед населення стався державний переворот. Султан Абдул-Гамід II скасував дію конституції і відсторонив представників партії «Єднання і прогрес» від влади. Але наприкінці квітня молодотурки за допомоги «армії дії» змогли відновити владу і змусили султана зректися престолу ³. Новим монархом було проголошено брата Абдул-Гаміда, який став султаном Мехмедом V. Нестабільність в Османській імперії, а також давні претензії Італії на свою долю османського спадку «спадку» призвели до активізації цієї держави. У 1909 році мали місце російсько-італійські переговори стосовно подальших планів держав. У жовтні Ніколай II відвідав Віктора Еммануїла II. Під час візиту між державами було укладено угоду, за якої вони будуть сприяти інтересам одна-одної. Російськими інтересами оголошувалися протоки, а італійськими Триполітанія і Кіренаїка ⁴.

Початок ХХ століття характеризується завершенням британської політики «блискучої ізоляції» і поглибленням співробітництва у союзах між державами. Російсько-японська війна стала вузловим моментом, бо дії Форін-офіс віддаляли англо-російське зближення. Російська імперія перебувала у невизначеності стосовно вибору стратегічних партнерів. Саме в цей період було

¹ История дипломатии / Под ред. Громыко А. А. Т.2. Москва: Госполитсиздат. 1963. С. 624-674.

² Константинополь и проливы по секретным документам Министерства иностранных дел / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Издание Литиздата НКВД, Т.1. 1925. С. 7-17.

³ Ранчинский В. П. Распад Российской и Османской империй: единство и противоположности. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/raspad-rossiyskoy-i-osmanskoj-imperiy-edinstvo-i-protivopozhnosti/viewer> (дата звернення 11.05.2021).

⁴ Зайончковский А. Подготовка России к Первой мировой войне. Москва: Издание военной типографии управления делами Наркомвоенмор и РВС СССР. 1926. С. 369-370.

укладенооборонний договір з Німеччиною. У той час ця війна, разом із загостренням ситуації під час першої марокканської кризи, викликала занепокоєння французьких дипломатів через тимчасову нездатність Росії виконувати свої союзницькі зобов'язання. Це призвело до франко-британського зближення, вираженого у «сердечній згоді» 1904 року.

Черговий період нестабільності в Османській імперії призвів до реалізації претензій на її територію з боку Австро-Угорщини. В Зимовому палаці намагалися цим скористатися для перегляду режиму Проток у вигідному для себе напрямі, але *de facto* не були підтримані жодною з держав. Після завершення конфлікту в Берліні виявили солідарність російським вимогам, але момент було втрачено.

Боснійська криза виявила суттєві протиріччя між союзниками Росії у питанні Проток. Тому на завершальному її етапі царський уряд, відмовившись від компенсацій для себе, намагався забезпечити вигідний вихід із кризи для Сербії і Чорногорії. Це було спрямовано на посилення свого впливу задля отримання вирішальної ролі у формуванні Балканського союзу. З його допомогою і, заручившись союзом з Італією, планувалося переглянути режим Проток на свою користь.

Тим часом навесні 1911 року, з окупації французькими військами марокканського міста Феса де почалося антиурядова повстання, почалася Друга марокканська криза. Введення військ позиціонувався Парижем як необхідність задля захисту громадян Франції. Німецька преса і населення були вкрай обурені цим інцидентом, бо справедливо вважали його початком захоплення французами Марокко. На початку липня Німецька імперія ввела два свої військові кораблі до гаваней Агадір і Могадор. Це спричинило міжнародний резонанс і значне загострення відносин між державами, та поставило світ на грань війни. Криза завершилася франко-германським договором у листопаді 1911 року та призвела до піднесення мілітаристських настроїв серед населення і урядів великих держав¹.

29 вересня 1911 року Італія оголосила війну Османській імперії, яка залишилася без підтримки союзників. Її метою були вищезгадані африканські провінції². Через вкрай успішні дії італійської армії і зайнятість держав врегулюванням Агадірської кризи, російські дипломати вирішили поставити на порядок денний питання про перегляд режиму Проток. Спостерігаючи поразки

¹ Ульянов П. В. Англо-германский антагонизм в британской пропаганда Первой мировой войны URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/anglo-germanskiy-antagonizm-v-britanskoy-propagande-perioda-pervoy-mirovoy-voyny/viewer> (дата звернення 11.05.2021)

² Михайлов В. В. Великие державы и вовлечение Османской империи в Первую мировую войну. СПб: ГУАП. 2017. С. 40-77.

турецької армії і нейтралітет держав, посол Російської імперії у Константинополі, Н. В. Чариков і товариш міністра закордонних справ, а через хворобу С. Д. Сазонова, фактично керівник цього відомства А. А. Нератов розробляли проєкт нової угоди з Портою ¹. Цей проєкт був дуже схожим на Ункяр-Ісклесійський договір і на плани Ізвольського під час англо-російських переговорів від 1905 року. За ним Росія ставала б гарантом територіальної цілісності Османської імперії в обмін на виняткове право проводити свої кораблі через чорноморські протоки, які були б закриті для кораблів інших держав. Також містився пункт про сприяння з боку Росії у справі покращення відносин османської імперії з іншими балканськими країнами ².

У жовтні 1911 року почався російсько-турецький обмін думок з цього приводу. Одночасно з цим російський посол у Парижі Ізвольський нагадував французькому міністру закордонних справ Жюстену де Сельву про обіцянки його попередників лояльно поставитися до зміни статусу Проток. А посол у Великій Британії О. К. Бенкендорф вів аналогічні перемовини з Греєм.

Турецька сторона не поспішала давати відповіді. Головним аргументом було те, що Росія висуває положення про захист території османської імперії, але це неможливо було здійснити без порушення російського нейтралітету, адже війна з Італією все ще тривала. На цей аргумент посилалися і британські дипломати, згодою яких бажали заручитися у Зимовому палаці.

На протязі жовтня-листопада, коли велися активні перемовини російських дипломатів з зацікавленими сторонами, союзники не висловили рішучої підтримки демаршу Чарикова ³. Франція мала свої, перш за все фінансові, інтереси в османській імперії і посилалася на думку Форін офіс. Британські дипломати не бажали поривати зі своїм впливом на Порту, але і відмовляти союзнику також не хотіли, а тому відтягували своє рішення. Важливим фактором також був англо-японський союз, бо колоніальні російсько-японські протиріччя нікуди не зникли, а можливість виходу Чорноморського флоту з Проток значно змінила б баланс сил у разі війни цих держав ⁴.

Цікава реакція Берліна і Відня на демарш Чарикова. Німецькі дипломати уважно спостерігали за позицією Великої Британії і, переконавшись що у

¹ Машевський О. П. Проблема чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 — початок 1920-х рр.) Київ: Аквілон-плюс. 2010. С. 333-353.

² Фишер Л. А. Демарш Чарыкова в 1911 году и проблема черноморских проливов. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/demarsh-charykova-v-1911-godu-i-problema-chernomorskih-prolivov/viewer> (дата звернення 11.05.2021).

³ Зайончковский А. Подготовка России к Первой мировой войне. Москва: Издание военной типографии управления делами Наркомвоенмор и РВС СССР. 1926. С. 371-373.

⁴ Рыбачёнок. И. С. Закат великой державы. Внешняя политика России на рубеже XIX — XX вв.: цели, задачи, методы. Москва: РОССПЭН. 2012. С. 260-291.

Лондоні не мають наміру сприяти російським планам, були готові підтримати Нератова і Чарикова. Таким чином показавши їм невігідність Антанти з Британією і Францією. Австро-угорська сторона, під час перемовин Еренталя і Гірса, не дала чіткої відповіді. Але преса цієї країни вкрай негативно відгукувалася про російсько-турецькі переговори, а газета «Рейхпост» опублікувала текст російсько-італійської угоди від 1909 року. Це сильно вдарило по переговорних позиціях Росії, котра збиралася захищати османську територіальну цілісність, а в договорі з Італією підтверджувала справедливість її претензій на Тріполітанію і Кіренаїку. У зв'язку з ініціативами Росії про формування балканського блоку, який мав би і антиавстро-угорську спрямованість, логічним здається протидія з боку цієї держави посиленню російського впливу¹.

8 грудня 1911 року великий візир офіційно відповів відмовою на російські пропозиції, пославшись на Лондонський трактат і суверенні права його держави. Російський міністр закордонних справ Сазонов пізніше заявив, що ініціатива Чарикова не була офіційною лінією МЗС Росії, а скоріше обміном думок.

Важливо і те, що на 1911 рік Османська імперія фактично не визначилася з союзниками, саме тому франко-британський союз не бажав тиснути на Порту для сприяння Росії. Агресивні дії держав Троїстого союзу — анексія Боснії і Герцеговини Австро-Угорщиною та Тріполітанії і Кіренаїки Італією поставили Антанту в більш вигідне положення в очах османських правлячих кіл. Під час італо-турецької війни вибудувалася можливість зближення Османської імперії з Антантою, але вона пролягала через задоволення претензій Росії на «протекцію над Портою». А це розглядалося як загроза існуванню імперії і було вкрай не бажаним².

В лютому 1912 року напади італійського флоту почали здійснюватися на малоазійські терени Османської імперії. У зв'язку з цим з боку Великої Британії надходили пропозиції колективно виступити з вимогою до Італії не поширювати воєнні дії на район Дарданелл, примітно що російські дипломати не виявляли зацікавлення у цих акціях³. У квітні 1912 року італійський флот увійшов у Дарданелли — це призвело до закриття Портою Проток і встановлення там мін. Ці дії мали наслідком значні економічні втрати великих держав від морської торгівлі. Таким чином у черговий раз позначивши важливість проток у політиці держав і залежність від їх режиму. Російська дипломатія неодноразово

¹ Фишер Л. А. Демарш Чарыкова в 1911 году и проблема черноморских проливов. URL: https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/93/fisher_93_102_107.pdf (дата звернення 12.05.2021).

² Чернов О. А. «Демарш Чарыкова» в мемуарах Н. В. Чарыкова. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/demarsh-charykova-v-memuarah-n-v-charykova/viewer> (дата звернення 12.05.2021).

³ Гостенков А. В. Триполитанская война. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tripolitanskaya-voyna/viewer> (дата звернення 12.05.2021).

зверталася до Порти з вимогами відкриття Проток, однак дії османського уряду не суперечили жодним міжнародним домовленостям. Після дипломатичного тиску держав на Італію і Порту у травні 1912 року вільну торгівлю було відновлено ¹. Ці події ознаменувалися колективними діями Антанти у зоні Проток, хоча і з суто економічних причин. Італо-турецька війна завершилася у жовтні 1912 року підписанням Лозанського миру, який задовольнив претензії Італії.

Підписанням морської конвенції від серпня 1912 року поглибилося франко-російське співробітництво на Середземному морі. Схожу угоду було укладено у листопаді між Францією та Великою Британією ².

Спроби посилитися в районі проток шляхом утворення союзу балканських країн з Османською імперією зазнали краху. Але за сприяння Росії у березні 1912 року було підписано сербо-болгарський договір, що містив конвенцію про військове співробітництво. Наприкінці березня до новоутвореного союзу приєдналася Греція, а у вересні Чорногорія. Цей союз, хоча і посилив Росію у боротьбі за вплив у регіоні з Австро-Угорщиною, мав антитурецьку спрямованість і претензії на території Македонії — провінції Османської імперії на теренах якої з кінця XIX століття з регулярною частотою проходили повстання проти влади османів. Російські дипломати переймалися стосовно великих амбіцій балканських країн на значну частину спадку Османської імперії. У разі переможної для них війни вплив Росії у Протоках був би під загрозою ³. Але цей варіант у Зимовому палаці і серед держав взагалі вважали найменш вірогідним. Російські дипломати радше боялися міжнародних ускладнень у випадку поразки балканського союзу і можливості великої війни.

Воєнні дії на Балканах розпочалися 9 жовтня 1912 року, майже одразу великі держави, передусім Росія і Австро-Угорщина, висловилися за вірність принципу *status quo*. Всупереч розрахункам представників великих держав і османських стратегів, війська Балканського союзу швидко зайняли більшу частину європейських володінь султана. По ходу цих подій російські дипломати намагалися локалізувати конфлікт і виключити можливість загрози протокам. 20 жовтня грецькі ВМС захопили ряд островів Егейського моря, у зв'язку з цим царський уряд почав переговори з союзниками задля колективного тиску на

---

¹ Зайончковский А. Подготовка России к Первой мировой войне. Москва: Издание военной типографии управления делами Наркомвоенмор и РВС СССР. 1926. С. 373-387.

² Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 480-409.

³ Рыбачёнок. И. С. Закат великой державы. Внешняя политика России на рубеже XIX — XX вв.: цели, задачи, методы. Москва: РОССПЭН. 2012. С. 260-291.

Грецію з метою повернення захоплених територій і уникнення прецеденту чергового закриття Проток для російської торгівлі¹.

Наприкінці жовтня, в результаті просування болгарської армії, вона безпосередньо загрозувала османській столиці. Це викликало не менші занепокоєння царського уряду. На початку листопада МЗС надало російському послу в Константинополі Гірсу право викликати Чорноморський флот, якщо відбудеться остаточний розгром османської армії та здача столиці для забезпечення інтересів у зоні Проток. Для цього в Одеському військовому окрузі були здійснені приготування для можливої висадки десанту. Тим часом відбувалося болгаро-німецьке зближення через підтримку Берліном амбіцій Фердинанда I. Французькі дипломати, перш за все Раймон Пуанкаре, підтримали Росію у справі утримання Болгарії від зайняття Константинополя. Однак вони рішуче виступали проти планів висадки десанту чи вводу військових кораблів до Проток. Британські дипломати взагалі мали на випадок подальших успіхів болгар план інтернаціоналізації болгарської столиці. Але питання було знято після невдачі болгарської армії у вирішальному штурмі Чаталджійських укріплень².

Іншим протиріччям були намагання Сербії здобути вихід до Адріатичного моря — у цьому її підтримувала Росія³. Але це суперечило економічним інтересам Австро-Угорщини і загрозувало початком великої війни. Конфлікту вдалося уникнути шляхом звільнення сербською армією територій, прилеглих до Адріатики, і утворенням на них незалежної Албанської держави.

3 грудня 1913 року було укладено перемир'я між Османською імперією і балканськими країнами. Вже 17 грудня почала роботу мирна конференція у Лондоні. Після довгих дискусій острови, які знаходилися поблизу Дарданелл, було вирішено залишити за Грецією, але за умови їхньої нейтралізації. Значні проблеми виникли щодо питання приналежності Адріанополя⁴. Держави висловилися за передачу його Болгарії, але Порта відмовлялася на це погодитися. Ці дії могли бути використані як привід до одноосібних дій Росії, що підтверджувалося частковим призовом на Кавказі. Франція і Британія, занепокоєні ситуацією, виступили з ініціативою колективної морської демонстрації держав. Але Німецька імперія виступила рішуче проти цієї

¹ Славенко Т. Россия и Первая Балканская война. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiya-i-pervaya-balkanskaya-voyna/viewer> (дата звернення 12.05.2021).

² Дранов Б. А. Черноморские проливы (международно-правовой режим). Москва: Юридическое издательство Министерства Юстиций СССР. 1948. С. 154-164.

³ Зайончковский А. Подготовка России к Первой мировой войне. Москва: Издание военной типографии управления делами Наркомвоенмор и РВС СССР. 1926. С. 387-392.

⁴ Плеханов А. Е. Россия и Балканские войны: 1912-1913 гг. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_23064711_57326028.pdf (дата звернення 12.05.2021).

демонстрації, завчасно відправивши у Середземне море два крейсери «Гебен» і «Бреслау»¹. Сподіваючись на німецьку підтримку, молодотурки відмовилися від компромісних рішень на мирній конференції — це призвело до поновлення воєнних дій. Але занепокоєння Росії щодо статусу Проток були зняті у квітні, укладенням перемир'я. 30 травня у Лондоні відбулося підписання мирного договору, який завершив Першу балканську війну. За її підсумками Порта втратила майже всі європейські володіння, окрім області навколо Константинополя.

Але вже у червні 1913 року через поділ відвойованих османських володінь, передусім македонських земель, та через взаємні територіальні претензії держав Балканського союзу одна до одної почалася Друга балканська війна². 16 липня, зі вступом у війну Османської імперії, склалася ситуація, у якій Болгарія, заохочувана Австро-Угорщиною, одноосібно протистояла своїм колишнім союзникам і Порті. Хоча Болгарія і мала найкращу армію на Балканському півострові, атакована з усіх боків, вона швидко зазнала поразки³.

Після вступу Османської імперії у війну її армія зайняла Адріанополь. Це викликало обурення перш за все у Росії, бо покинута Троїстим союзом Болгарія, могла знову стати її союзником. Посилення пронимецько налаштованої Порті було значно менш вигідним для російської дипломатії⁴. Ідея Сазонова про військову демонстрацію країн Антанти не знайшла підтримки союзників, головно через небажаність посилити конфронтацію між блоками і показати Порті своє недружнє ставлення. 10 серпня 1913 року було укладено Бухарестський мир, який *de facto* став поділом Болгарії. Питання про Адріанополь вирішилось на користь Порті.

За результатами Балканських воєн значно посилилися країни цього півострова. Значно виграла від них Сербія, яка була орієнтована на союз з Росією задля ефективного протистояння Австро-Угорщині та Болгарії⁵. Греція мала фінансову залежність від країн Антанти, насамперед це стосувалося Великої Британії. Уряд Венізелоса був зорієнтований саме на зближення з цим блоком. Орієнтація Болгарії на Троїстий союз посилилася внаслідок різких вимог царського уряду щодо зупинки просування військ в Першу балканську війну.

¹ Лунева Ю. В. Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны (1907-1914). Москва: Объединённая редакция МВД России. 2010. С. 126-165.

² Сквозников А. Н. Македонский вопрос во внешней политике Балканских государств в конце XIX — начале XX в. // Российские и славянские исследования. 2004. № 11. С. 24-35.

³ Гришина Р. П., Шемякин А. Л. Судьба «Балканских союзников» 1912-1913 годов. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_20166024_67830331.pdf (дата звернення 12.05.2021).

⁴ Лунева Ю. В. Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны (1907-1914). Москва: Объединённая редакция МВД России. 2010. С. 166-174.

⁵ Плеханов А. Е. Россия и Балканские войны: 1912-1913 гг. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_23064711_57326028.pdf (дата звернення 12.05.2021).

Румунія мала союзницькі зобов'язання до Австро-Угорської і Германської імперій але її зовнішньополітичну позицією на цей час не можна вважати визначеною.

Внаслідок посилення тиску з боку Росії на Османську імперію, який проявлявся у дипломатичних демаршах та прямих погрозах передусім у кризові моменти для імперії Османів, посилювалася орієнтація цієї держави на поглиблення відносин з Німеччиною¹. Цьому сприяло і економічне проникнення німецького капіталу і традиції військового співробітництва, що мали корені у попередньому столітті. Важливим фактором була поразка від балканських країн, які під час становлення військової справи по отриманні незалежності запрошували інструкторів розвинених країн для вибудови могутньої професійної армії². 27 листопада 1913 року, за проханням Порти і згоди кайзера, німецький генерал Ліман фон Сандерс підписав угоду строком на п'ять років. Його місія, користуючись широкими правами, мала модернізувати османську армію. В тому числі до його компетенцій входило керівництво роботами з покращення обороноздатності Проток та керівництво константинопольським гарнізоном³.

У Зимовому палаці висловлювали занепокоєння як і підпорядкуванням військ османської столиці іноземному офіцеру, так і можливістю посилення Босфору, що створювало б додаткові перешкоди намірам переглянути статус Проток. 17-20 листопада голова Ради Міністрів російської імперії В. Н. Коковцов відвідав Берлін, де провів переговори з німецькими дипломатами та канцлером Теобальдом Бетман-Гольвегом. Але перемовини не мали успіху, бо німецькі дипломати послалися на підпорядкування османського флоту британського адміралу Артуру Лімпусу. Після цього російські дипломати на чолі з Сазоновим звернулася за допомогою до союзників. Внаслідок складних переговорів вони погодилися 13 грудня на спільну заяву в якій попросили Порту надати інформацію про пункти угоди з генералом Сандерсом. Великий візир обмежився запевненнями представників держав, що питання Проток та оборони міста не входять до компетенцій німецького генерала. Така відповідь не влаштувала союзників, передусім Росію, ситуація загострювалася. Але у січні Сандерса було підвищено до генерал-лейтенанта німецької і, відповідно, маршала османської

---

¹ Садовая Г. М. Роль германского императора Вильгельма II в возникновении Первой мировой войны. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-germanskogo-imperatora-vilgelma-ii-v-vozniknovenii-pervoy-mirovoy-voyny/viewer> (дата звернення 11.05.2021).

² Тянь В. В. Концепции внешней политики России накануне Первой мировой войны 1914-1918 гг. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya-vneshney-politiki-rossii-nakanune-pervoy-mirovoy-voyny-1914-1918-gg/viewer> (дата звернення 11.05.2021).

³ Константинополь и проливы по секретным документам Министерства иностранных дел / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Издание Литиздата НКВД. Т.1. 1925. С. 58-83.

служби¹. Це звання було зависоким для командуванням гарнізону і таким чином німецькі дипломати зробили поступку царському уряду. Але перемога російської дипломатії була перед усім формальною, бо країни обох блоків розуміли, що контроль німецьких військових за османською армією від цього нікуди не подівся².

Конфлікт навколо місії Сандерса сприяв консолідації обох союзів і посиленню протиріч між ними. Російська сторона бажала поглибленню союзних зобов'язань, бо конвенція 1907 року не мала відношення до європейських справ і військового співробітництва³. За ініціативи царського уряду почалися неофіційні переговори з британськими дипломатами стосовно можливості укладення військово-морської конвенції⁴. Але це питання перебувало у тісному зв'язку з поступливістю Росії щодо сфер впливу в Середній Азії. Варто зазначити, що напередодні Великої війни існували різні варіанти цієї конвенції, підписання якої мало статися під час візиту британського адмірала Людвіга Луї фон Баттенберга, запланованого на літо. Ці перемовини були в загальних рисах відомі німецькому командуванню і значно загострювали англо-німецькі відносини. На початку червня британська ескадра балтійським морем відвідали російські міста Ревель і Кронштадт, що було проявом покращення відносин. Російським спеціалістам дозволи навіть дослідити майже всі приміщення британських новітніх кораблів.

8 лютого 1914 року відбулася нарада дипломатів російської імперії на чолі з Сазоновим з керівними військовими чинами армії і флоту. Однією з провідних тем був статус Проток і можливостей висадки десанту. Нарада прийшла до висновку, що оволодіння Протоками можливе лише за умови масштабної європейської війни. Констатувалася неготовність Чорноморського флоту до десантної операції з висадкою необхідних для зайняття Босфору сил. Морські чини виражали занепокоєність посиленням османського флоту двома дредноутами, замовленими в іноземних державах, які незабаром мали прибути до турецьких портів. У зв'язку з цим проведення десантної операції визнавалося можливим здійснити лише з другої половини 1915 року, коли мало завершитися будівництво двох російських лінійних кораблів. Важливим чинником була і підготовка транспортних кораблів для десанту⁵. Ця нарада

¹ Лунева Ю. В. Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны (1907-1914). Москва: Объединённая редакция МВД России. 2010. С. 174-199.

² Котов Б. С. «Германский Босфор»: Миссия Лимана фон Сандерса в откликах русской прессы. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/germanskiy-bosfor-missiya-limana-fon-sandersa-v-otklikah-russkoy-pressy/viewer> (дата звернення 11.05.2021).

³ Машевський О. П. Проблема чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 — початок 1920-х рр.) Київ: Аквілон-плюс. 2010. С. 421-500..

⁴ Горлова Д. В. Установление англо-русских военно-морских связей накануне Первой мировой войны. URL: <https://histrf.ru/uploads/media/default/0001/09/910fc0969ba4c154eae99c5ba6163c8dd6a3cc04.pdf> (дата звернення 11.05.2021).

⁵ Лунева Ю. В. Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны (1907-1914). Москва: Объединённая редакция МВД России. 2010. С. 199-237.

підсумувала досвід невдалих спроб Росії щодо перегляду режиму Проток на початку ХХ століття і призвела до формування програми з посиленої підготовки флоту до 1917 року.

Під час італо-турецької війни склалася сприятлива можливість для перегляду режиму Проток на користь Росії, до того ж у попередні роки схожі проекти висувалися британськими дипломатами, а тому у Зимовому палаці сподівалися на їх підтримку. Але демарш Чарикова не вдавсь. Важливими чинниками цього були бажання російської сторони закрити Протоки для іноземних військових кораблів, відкривши їх для своїх. Британські пропозиції перед усім базувалися на положенні про відкритість проток для всіх держав. У перемовинах дипломатів важливе місце посідала теза про те, що для питання Проток є одним з головних стовпів османської державності. Тобто, якщо втрату колоній в Африці Порти зможе пережити, то втрату контролю над Босфором і Дарданеллами ні. Також варто зазначити, що Османська імперія не належала тоді до жодного з союзів. Всередині Порти були в наявності угруповання політичних еліт, що підтримували зближення як з Антантою, так і з Троїстим союзом. А тому тиск з боку однієї сторони штовхав би Порту на союз з іншою. Попри вагомій позиції німецького капіталу в османській імперії, Велика Британія і Франція все ж зберігали свої позиції у цьому аспекті. Франція була найбільшим кредитором султана напередодні війни, а британські військові до 1914 року керували флотом цієї імперії. Однак подальші події, в тому числі місія Лімана фон Сандрса, зумовили консолідацію блоків і більш тісний союз Порти з державами Троїстого союзу.

Висновки

Під час грецької революції 1821-1829/30 рр. повною мірою виявилися результати кризових явищ, які розвалювали державний механізм Османської імперії на протязі двох століть. Султан Махмуд II султан, опираючись на реформаторів «епохи тюльпанів», спробував докорінно змінити устрій імперії й потрапив у дуже складну ситуацію. Під час введення змін, у тому числі в армії, імперія виявилася не готовою до ряду викликів. Це змусило султана звернутися за допомогою до своїх васалів, які до того часу були лише формально залежними. Наймогутнішим з них був паша Єгипту Мухаммед Алі. Він погодився допомогти сюзерену в обмін на право управління рядом територій. Але коли Грецька революція остаточно перемогла у 1830 році і султан не задовольнив його вимог паша фактично почав проти нього воєнні дії. Конфлікт призвів до війни.

Важливо те, що в час загострення ситуації Франція — традиційний союзник Порту підтримали єгипетського пашу. Ці дії мали величезні наслідки. Зробивши ставку на нову могутню мусульманську силу в Парижі вочевидь переслідували свої інтереси. Але це зумовило згортання значної частини реформ за французьким зразком, в опалу потрапили інтелектуали «епохи тюльпанів», бо вони були носіями французької культури. В зовнішньополітичному плані неможливість виступу британського флоту на боці султана на початковому етапі конфлікту фактично штовхала Порту в обійми Росії. В результаті російський десант висадився на Босфорі, були зроблені детальні описи укріплень османської столиці. На їх основі в подальшому склалися проекти і плани зайняття Проток. Важливо те, що значна частина дослідників цього питання ідеалізують політику «слабкого сусіда». Вважаючи вигідним для Росії двостороннє вирішення питання Проток. Найвищою точкою цієї політики стало підписання Ункяр-Ісклесійського договору від 1833 року. Його справедливо називають тріумфом російської дипломатії. До його положень намагалися наблизитися під час укладання інших схожих угод. Найбільш привабливим було положення про вільний прохід через Протоки тільки для чорноморських держав. Тоді такими були лише Російська і Османська імперії, а тому Чорне море фактично ставало їх внутрішнім озером. Але невизнання цього договору іншими державами ставить під сумнів тезу про вигідність двосторонніх російсько-турецьких домовленостей з питання Проток. Примітно, що саме Росія *de facto* вивела положення про охорону територіальної цілісності Османської імперії з площини двосторонніх угод. Це було зроблено під час підписання Мюнхенгерцької конвенції з Австрійською імперією у 1833 році. Тобто раніше ніж Росія, під впливом обставин, відмовилася від продовження Ункяр-Ісклесійського договору. Тому, на нашу думку, без визнання двосторонніх російсько-турецьких

угод «концертом держав» вони, діючи *de jure*, постійно знаходилися під загрозою не виконання *de facto*.

З точки зору доктрини балансу сил російсько-турецький договір створював перевагу для Російської імперії, відносно встановленого Віденським конгресом 1814 року *status quo*. А тому держави, охороняючи свої інтереси, виступили рішуче проти цієї угоди.

Довго шукати приводу для її денонсації не довелося, бо Мухаммед Алі менш ніж за десятиліття спробував взяти реванш. На цей раз склалися сприятливі умови для колективної акції держав. І саме це призвело до кардинальної зміни статусу Проток. Лондонською конвенцією 1841 року було підтверджено «давнє правило Османської імперії». Але найважливішим було те, що відтоді обговорення статусу Проток від двосторонніх російсько-турецьких домовленостей перейшло до компетенції конгресу великих держав, які підписали Лондонську конвенцію. Також султан мав право відкрити протоки для військових флотів іноземних держав у разі загрози його державі.

Таким чином повернення до умов Ункяр-Ісклесі було можливим лише за згоди пентархії. Через зацікавленість головно Франції та Великої Британії у цьому питанні ключі від Чорноморських Проток тепер знаходилися не у Константинополі, а в Парижі та Лондоні. Але окрім військового судноплавства важливим було і торгове. У 1830-х роках обсяг російської торгівлі через чорне море перевищив обсяги балтійської торгівлі. Тож для підтримки стабільного торгового судноплавства та гарантій, що султан не відчинить Босфор і Дарданелли для флотів західних держав у разі війни російські дипломати розглядали декілька важелів впливу на Порту.

Напевне, найважливішим з них було право протекції російського імператора над православними Османської імперії. Хоча воно і було виражено доволі туманно. Наприкінці 1847 року через ряд причин суто релігійний конфлікт навколо Святих місць став полем політичного суперництва між Францією і Росією. На початок 1850-х років релігійні питання відійшли на другий план й головним каменем спотикання стала позиція російської сторони. Бажаючи підтвердити розширене трактування Кючук-Кайнарджийського договору як вигляді основного МЗС Росії на чолі з Нессльроде передало Порті низку проєктів з цього приводу. Прийняття російських планів призвело б до розширеного трактування незалежно від російсько-турецьких відносин у майбутньому. Це створило б більш міцний аргумент для російського імператора у будь-яких спірних питаннях російсько-турецьких відносин.

Але ці наміри розкрили британські дипломати. Головним противником російських програм був британський посол у Константинополі Статфорд Канінг.

Відмова від російських проєктів призвела до розриву дипломатичних відносин між Російською і Османською імперіями.

Побоювання за свої інтереси, бажання спинити просування Росії у напрямку Проток і ряд інших факторів зумовили перехід чергової кризи російсько-турецьких відносин у велику європейську війну. Її перебіг показав значне відставання військової справи і комунікацій російської, та османської імперій від розвинених країн. У сумі з рядом інших чинників це призвело до початку великих реформ у Російській імперії й епохи Танзимату в Османській. За результатами війни було підписано Паризький мир 1856 року. Він проголошував нейтралізацію Чорного моря. Це прямо не вплинуло на статус Проток, але значно змінило баланс сил. Таким чином, Османська імперія, хоча і знаходилася в таборі переможців отримала рівні права на Чорному морі з стороною, яка програла. Але Порта мала середземноморську ескадру, яку могла у будь-який момент ввести до Чорного моря. Отже, створювалася постійна небезпека для російського чорноморського узбережжя. Як наголошував згодом Бісмарк, положення про нейтралізацію було значним ударом по позиціях Росії, але воно значною мірою нівелювалося фактичною відсутністю Чорноморського флоту. Іншим важливим положенням миру була відмова російського імператора від одноосібного права протекції над православними османської імперії. Відтепер ця компетенція також передавалася конгресу держав. Таким чином Російська імперія була позбавлена ще одного важливого важелю впливу на Порту.

Під час війни почався процес активного проникнення західного капіталу до Османської імперії. Спочатку у формі значних позик султану, насамперед з боку Франції і Британії. Тож Східна війна 1853-1856 років поклала початок економічній залежності Порти від Заходу. У подальшому, позбавлена ключових важелів впливу на султана, Росія для перегляду режиму Проток мала лише два засоби. Вдалі військові кампанії та домовленості з іншими державами.

По завершенні Кримської війни Міністерство іноземних справ Російської імперії замість К. В. Нессельроде очолив А. М. Горчаков, котрий циркулярною нотою оголосив, що його країна зануриться у внутрішні справи до сприятливого часу для перегляду Паризького миру. Наступні п'ятнадцять років пройшли у пошуку вигідної для Росії комбінації союзів і угод. Події у Європі 1860-х років призвели до росту могутності Пруссії. Її канцлер Отто фон Бісмарк після австро-прусьсько-італійської війни 1866 року зміцнив домінуюче положення Пруссії у Німеччині, уклавши у тому ж році ряд союзних договорів з другорядними німецькими державами. Ці події привели до становища, коли Пруссія, значно посилившись, не мала союзників. За ситуації зростаючого франко-пруського антагонізму російсько-пруський союз був вигідним для обох сторін. Перемога у франко-пруській війні 1870-1871 призвела до об'єднання Німеччини. Після

розгрому під Седаном головний гарант «Кримської системи» — Друга французька імперія — не була здатна чинити опір. Горчаков, скориставшись вдалим моментом, домогся перегляду частини положень Паризького миру. De facto було скановано лише статті про нейтралізацію Чорного моря. Інші положення, які стосувалися опіки над православними, гарантій територіальної цілісності Османської імперії, тощо залишалися в силі. Конвенція ж про Протоки мала значну новацію, у порівнянні з попередньою від 1841 року. Відтепер султан міг відкрити Протоки для «дружніх і союзних держав» у випадку загрози невідмінним положенням Паризького трактату. Таким чином була закладена можливість виходу російського флоту до Середземного моря. Хоча ця стаття діяла скоріше проти Росії, надаючи право проходу державам у разі російсько-турецької війни.

У 1870-х роках національні прагнення балканських народів, архаїчна система управління провінціями османських властей та ряд інших факторів призвели до серії повстань. Врешті-решт розвиток подій призвів до російсько-турецької війни 1877-1878 років. Примітно, що «право» Росії на цю війну підтвердили інші великі держави. Російські війська не зустрічали жодної протидії з їхнього боку, доки не виникла загроза зайняття Константинополя. Це призвело до наближення британської військово-морської ескадри до Дарданелл. А вигоди для Росії від прелімінарного Сан-Стефанський миру було значно урізано на Берлінській конференції. Варто зазначити, що напередодні британські дипломати уклали з Портою Кіпрську конвенцію, отримавши цей острів під військову базу.

На початку 1880-х років російські дипломати продовжили Союз трьох імператорів з Австро-Угорщиною і Німецькою імперією. У цей союз, за пропозицією Сабурова, було внесено пункт, за яким у разі спроби проходу британського флоту Протоками, посилаючись на Лондонську конвенцію, союз мав би виразити колективний протест. У цей же час відбувається посилення фінансової залежності Порти від Франції і Британії. У 1881 року султан видав Мухарремський декрет; за ним створювалось управління Оттоманського боргу, керівну роль в якому відігравали представники іноземних банків. Управління мало повноваження втручатися у більшість сфер економіки для виділення коштів з метою виплатити борги султана. Початок 1880-х був часом загострення англо-російських відносин. Перш за все через захоплення британцями Єгипту в 1882 році та протиріччями у Середній Азії. Разом з посиленням британського впливу на Порту це зумовило створення ряду проектів російського МІД з захоплення Проток.

Друга половина 1880-х ознаменована посиленням німецького впливу в Османській імперії на фоні дискредитації Великої Британії. Вкупі з посиленням німецької економіки взагалі це призвело до надання Дойче банку і ряду

німецьких фірм замовлень на побудову залізниць, постачання зброї. У 1887 році було укладено договір «перестраховки», який яскраво висвітлює сфери інтересів союзників на той період. Німеччина таким чином «застрахувалася» від можливості франко-російського союзу, а Росія отримала зобов'язання сприяти вирішенню питання про протоки. Але цей договір значною мірою було нівельовано Середземноморською антантою (Австро-Угорщина, Італія і Велика Британія), що була створена за сприяння Бісмарка.

Але з початком 1890-х років ситуація значно змінилася. Після коронації Вільгельма II, імператора Германської імперії, Отто фон Бісмарк подав у відставку. Новим канцлером Другого рейху став Лео фон Капріві. «Новий курс» німецької зовнішньої політики характеризувався зацікавленням у придбанні колоніальних володінь і розширенні сфери впливу на ряд неєвропейських територій. В тому ж році у Берліні відмовляються від продовження договору «перестраховки», що було сигналом переформатування зовнішньополітичної лінії.

Це дало можливість Франції вийти з дипломатичної ізоляції, в якій тримав цю країну Бісмарк, через союз з Росією. У 1892 році було укладено угоду консультативного характеру, доповнену у 1893 році військовою конвенцією. Таким чином утворювався франко-російський союз, який створив передумови для можливого перегляду режиму Протока.

Тим часом почалися нові заворушення серед християнського населення Османської імперії, передусім східних провінцій. Велика Британія, головно через погіршення відносин з Портою, стала найбільшим захисником християн, постраждалих внаслідок репресій. Зміну курсу Форін офіс відобразила відмова продовжити угоду про Середземноморську антанту — союзу для збереження status quo. Загроза Протокам з боку Великої Британії призвела до створення російськими дипломатами, насамперед Нелідовим, проєктів захоплення Босфору. Але криза зійшла нанівець до 1897 року через колективні протести держав і ряд інших факторів.

На початку XX століття економічна і військова експансія Німеччини у різних куточках світу, посилення блокового співробітництва й інші чинники зумовили відхід Британії від політики «блискучої ізоляції». Під час пошуку союзників британські дипломати робили спробу домовитися з російськими про розмежування сфер впливу на Далекому Сході, Середній Азії та інших регіонах, але наражались на відмову російської сторони. З метою протидії поширенню російського впливу 1902 року Англія уклала союз з Японією. Під час російсько-японської війни 1904-1905 років мали місце спроби російського уряду домовитися з Портою про прохід кораблів Чорноморського флоту для допомоги

Балтійському і Тихоокеанському. Але через протидію Великої Британії ці наміри не були здійснені. В результаті фактичної неспроможності Росії стримувати Німеччину під час російсько-японської війни Франція посилила співробітництво з Англією. Результатом цього стала угода про Сердечну згоду від 1904 року. Але вона не мала положення про співпрацю в Європі.

Після російсько-японської війни 1904-1905 рр. почалися англо-російські перемовини стосовно заключення договору про розподіл сфер впливу. У 1907 р. держави підписали конвенцію, за якої Велика Британія, в обмін на ряд поступок у Середній Азії, погоджувалася б трактувати конвенцію 1871 не як єдиний договір, а як намір двосторонніх угод кожної держави з султаном. Тобто про прохід військових кораблів російський імператор міг би домовлятися лише з султаном. Але для такого перегляду необхідна була згода інших держав. Варто зазначити, що Лондон вже не мав колишнього впливу на Порту, а тому його сприяння не мало б тієї ваги, що раніше.

Під час нестабільності в Османській імперії, що була викликана молодотурецькою революцією 1908 року, Австро-Угорська імперія намагалася заручитися підтримкою держав своїм планам анексії Боснії і Герцеговини. Російські дипломати намагалися скористатися цим, і здобули підтримку Австро-Угорщини та Німеччини у питанні перегляду режим проток. Після цього почався обмін думками з іншими державами. Союзники Росії не виступали проти її вимог, але і не підтримували їх, посилаючись на вирішальну думку Порту у цьому питанні. Варто зазначити, що новий режим молодотурків, значною мірою орієнтувалися на Велику Британію. Частково Форін офіс не підтримав російську ініціативу через небажання втратити симпатії нової Порту і можливість османо-німецького зближення. Таким чином, не маючи важелів впливу на Порту, російській дипломатії не вдалося досягти своїх цілей.

Схожим чином складалася дипломатичні події під час італо-турецької війни 1911-1912 років. Зокрема, російськими дипломатами була здійснена спроба переглянути режим Проток відома як демарш Чарикова. Але Зимовий палац, не маючи впливу на Порту, знову виявився цілком залежним від союзників у цьому питанні і знову не отримав вирішальної підтримки. Чариков у своїх спогадах висловив розчарування тим, що сердечна згода не діяла на Сході. Але на цей період припадає колективна акція держав Антанти — вимога до Порту відкрити Протоки для вільної торгівлі.

Таким чином, побачивши безперспективність спроб змінити статус Проток за допомогою союзників, царський уряд спробував посилити свої позиції через сприяння формуванню блоку балканських країн. Але держави-учасники цього союзу мали свої амбітні плани.

Під час Першої балканської війни, всупереч прогнозів стратегів великих держав, армії балканських країн виявилися сильнішими за турецьку. Наступ болгар навіть призвів до загрози зайняття ними Константинополя і представники Росії рішуче протестували проти цього, погіршуючи і так не прості відносини з болгарськими правлячими елітами. Однак криза вирішилася без втручання великих держав — провалом наступу болгарської армії.

Чергову загрозу Протокам склали дії грецького флоту, який зайняв острови поблизу Дарданелл. Але, попри протести російської сторони, острови залишилися за Грецією, за умови їх нейтралізації. На перемовинах щодо укладення мирного договору Порта категорично не погоджувалася передати Болгарії Адріанополь. Щоб змусити її держави погодилися провести військово-морську демонстрацію. Цього врешті не сталося, але Германія була єдиною державою, що рішуче не підтримала цю акцію, перед тим виславши два військові кораблі до Середземного моря.

Після поразки від Балканського союзу, звертаючись до традицій військового співробітництва з Німеччиною Порта запросила генерала Лімана фон Сандерса на службу терміном на 5 років. Йому були надані досить широкі повноваження, такі як управління гарнізоном Константинополя і на проведення робіт з укріплення Босфора. Росія протистояла цьому призначенню — зрештою це призвело до міжнародного скандалу. Німеччина та Порта поступилися, прибравши з компетенцій генерала управління гарнізоном османської столиці. Але її вирішальний вплив на Порту був зрозумілим для всіх держав.

У зв'язку з цим відбулося важливе засідання державних діячів Російської імперії у лютому 1914 року, фактично напередодні Першої світової війни. Вони прийшли до логічного висновку, що переглянути режим Проток можна лише під час масштабної війни. В такому випадку можлива комбінація, коли інші держави не зможуть протидіяти російським планам дипломатичним шляхом.

Список джерел та літератури

1. Александренко В. Н. Собрание важнейших трактатов и конвенций заключённых Россией с иностранными державами (1774-1906). Варшава: Типография варшавского учебного округа. 1906. 514 с.
2. Барсегов Ю. Г. Геноцид армян: ответственность Турции и мирового сообщества. Документы и комментарии. Т 1. М.: Гайдарики, 2002. 816 с.
3. Бисмарк О. Мысли и воспоминания. Т.2. Москва: Государственное социально-экономическое издательство. 1940. 289 с.
4. Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). Москва: издательство Академии наук СССР. 1955. 384 с.
5. Ефимов А. В. А. С. Меншиков в Крымской войне. Дневники. Письма. Воспоминания. Часть 1. Симферополь: АНТИКВА. 2018. 289 с.
6. Зайончковский А. Подготовка России к Первой мировой войне. Москва: Издание военной типографии управления делами Наркомвоенмор и РВС СССР. 1926. 398 с.
7. Из записок Муравьева Н. Н. Русские на Босфоре в 1833 году. Москва: Типография А. И. Мамонтова. 1869. 572 с.
8. Извольский А. П. Воспоминания. Москва: Петроград. 1924. 193 с.
9. Ключников Ю. В., Сабанин. А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Москва: Издание ЛИТИЗДАТА. 1925. 463 с.
10. Коквцов В. Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1903-1919. Т. 1. Париж: Издание журнала иллюстрированная Россия. 1933. 355 с.
11. Коквцов В. Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1903-1919. Т. 2. Париж: Издание журнала иллюстрированная Россия. 1933. 358 с.
12. Красный архив. Т.1. Москва.1922 / Под ред. Адоратский В. В., Максаков В. В. Москва: Центральный архив РСФСР. 1922. 445 с.
13. Ламздорф В. Н. Дневник 1891-1892. Москва: Academia. 1934. 429.
14. Ллойд Джордж Д. Военные мемуары. Т.1-2. Москва: Государственное социально-экономическое издательство. 1934. 678 с.
15. Лунева Ю. В. Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны (1907-1914). Москва: Объединённая редакция МВД России. 2010. 256 с.
16. Мартинес Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключённых Россией с иностранными державами. Т 11. Трактаты с Англией. Лондонский трактат относительно Бельгийского королевства. СПб: Типография А. Бенке. 1895. 520 с.
17. Муравьев Н. Н. Турция и Египет в 1832 и 1833 годах. Т 1. Москва: Типография А. И. Мамонтова. 1869. 126 с.
18. Павлович П. Авантюры русского царизма в Болгарии. Сборник документов. М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1935. 458 с.

- 19.Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917 / Под ред. Адамова Е. А. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1952. С. 463 с.
- 20.Собрание важнейших трактатов и конвенций заключённых Россией с иностранными державами (1774-1906) / Под ред. Александренко В. Н. Варшава: типография варшавского учебного округа. 1906. С. 1-10.
- 21.Под. ред. Тарасов Б. Н. Николай I и его время (документы, письма, дневники, мемуары, свидетельства современников и труды историков). URL: <http://gosudarstvo.voskres.ru/tarasov/> (дата звернения 10.05.2021).
- 22.Пуанкаре Р. На службе Франции 1914-1918. Т. 1-2. URL: http://militera.lib.ru/memo/french/poincare_r/index.html (дата звернения 12.05.2021).
- 23.Список русских военных судов с 1688 по 1860 год. СПб: Типография Морского Министерства. 1872. 754 с..
- 24.Шильдер М. К. Император Николай Павлович. Его жизнь и царствование. Т.2. СПб: Издание А. С. Суворина. 1903. 896 с.
- 25.Юзефович Т. Договоры России с Востоком политические и торговые. СПб: типография О. К. Бакста. 1869. 326 с.
- 26.Веселаго Ф. Краткая история русского флота (с начала развития мореплавания до 1825 года). Москва: Военно-морское издательство НКВМФ СССР. 1939. 304 с.
- 27.Воспоминания о походах 18-того волгоградского пехотного полка в Турцию в 1877-1878 годах. СПб: Издание редакции журнала «Чтение для солдат». 1886. 125 с.
- 28.Зайончковский А. М. Восточная война 1853-1856 гг. В связи с современной ей политической обстановкой. СПб: Экспедиция заготовления государственных бумаг. 1912. 465 с.
- 29.Погодин М. П. Историко-политические письма и записки впродолжении крымской войны. 1854-1856. Москва: Типография В. В. Фриш. 1874. 390 с.
- 30.Bulgarian horrors and the question of the east. URL: https://openlibrary.org/books/OL7083313M/Bulgarian_horrors_and_the_question_of_the_east (дата звернения 10.05.2021).
- 31.Азаров В. Н. Европа в 1871-1900 гг.: политическое равновесие или подготовка к войне? URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evropa-v-1871-1900-gg-politicheskoe-ravnovesie-ili-podgotovka-k-voyne/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
- 32.Азаров В. Н. Объединение Германии и внешнеполитическая позиция России (1862-1871). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obedinenie-germanii-i-vneshnepoliticheskaya-pozitsiya-rossii-1862-1871/viewer> (дата звернения 10.05.2021).

33. Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи 1801-1914. Внешняя политика Николая I 1825-1855. Москва: Кучково поле. 2017. 620 с.
34. Айрапетов О. Р. На пути к краху. Русско-японская война 1904-1905 гг. Военно-политическая история. Москва: Алисторус. 2014. 496 с.
35. Айрапетов О. Р. Царство Польское в политике Империи в 1863-1864 гг. URL: <http://nlr.ru/domplekhanova/dep/artupload/dp/article/70/NA1925.pdf> (дата звернения 10.05.2021).
36. Аксенова А. А. Образ Мухаммеда Али Египетского в произведениях русских путешественников XIX в. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-muhammeda-ali-egipetskogo-v-proizvedeniyah-russkih-puteshestvennikov-xix-v/viewer> (дата звернения 18.12.2020).
37. Анисимов О. В. Государственный переворот 2 декабря 1851 г. во Франции и проблема Святых Мест и Палестины. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennyy-perevorot-2-dekabrya-1851-g-vo-frantsii-i-problema-svyatyh-mest-palestiny/viewer>. (дата звернения 10.05.2021).
38. Анисимов О. В. Провозглашение и признание империи Наполеона III. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_21361179_95710885.pdf (дата звернения 10.05.2021).
39. Анисимов О. В. Франко-русский конфликт вокруг Святых Мест и Палестины: периодизация и её значение. URL: http://novist.history.spbu.ru/trudy_kafedry/04_2010/2010_04_Anisimov_O_V_-_Franko-russkij_konflikt_vokrug_Svjatyh_mest_Palestiny_periodizacija_i_ee_znachenie.pdf (дата звернения 10.05.2021).
40. Ахтамзян А. А. Верный сын отечества. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vernyy-syn-otechestva/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
41. Баев В. Г. Отто фон Бисмарк и милитаризация Германии (законодательное оформление военной реформы в Германии в 80-е годы XIX в.). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otto-fon-bismark-i-militarizatsiya-germanii-zakonodatelnoe-oformlenie-voennoy-reformy-v-germanii-v-80-e-gody-xix-v/viewer> (дата звернения 11.05.2021.).
42. Базили К. М. Сирия и Палестина под турецким правительством. URL: file:///C:/Users/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BD/Downloads/siriya_i_palestina_pod_tureckim_pravitel_stvom.pdf (дата звернения 19.12.2020).
43. Бальфур Д. П. Османская империя. Шесть столетий от возвышения до упадка XIV-XX вв. Москва: Центрполиграф. 2017. 639 с.
44. Басиева З. М. Обострение Восточного вопроса в конце 1830-х — начале 40-х гг. XIX в. и некоторые его последствия на Западном Кавказе. URL:

- <https://cyberleninka.ru/article/n/obostrenie-vostochnogo-voprosa-v-kontse-30-h-nachale-40-h-gg-xix-v-i-nekotorye-ego-posledstviya-na-zapadnom-kavkaze/viewer> (дата звернения 19.12.2020).
45. Белов К. В. Обзор «дневника» военного министра Дмитрия Алексеевича Милютина. 1878-1882 годы. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obzor-dnevnika-voennogo-ministra-dmitriya-alekseevicha-milyutina-1878-1882-gody/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
46. Бесов А. Г. О причинах и итогах Крымской войны 1853-1856 годов. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-prichinah-i-itogah-krymskoy-voyny-1853-1856-godov/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
47. Блуднова Е. Ю. Н. П. Игнатьев о восточном (балканском) вопросе. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/n-p-ignatiev-o-vostochnom-balkanskom-voprose/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
48. Богданович М. И. Восточная война 1853-1856 годов. Т.1. СПб: Типография Ф. Сущинского. 1876. 333 с.
49. Бодров А. В. Первые годы после Седана: германский фактор французской политики, общественного сознания и культуры в 1870-е годы. СПб: Труды исторического факультета СПбГУ. Т.8. 2011. 378 с.
50. Боев А. А. Дипломатические и военные отношения между Германией и Османской империей перед Первой мировой войной. URL: <http://journals.uspu.ru/attachments/article/2401/4.pdf> (дата звернения 11.05.2021.).
51. Боташева Б. З., Крючков И. В. Торговые войны Австро-Венгрии и Сербии в конце XIX — начале XX века и проблемы развития сербского экспорта. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/torgovye-voyny-avstro-vengrii-i-serbii-v-kontse-xix-nachale-xx-veka-i-problema-razvitiya-serbskogo-eksporta/viewer> (дата звернения 11.05.2021).
52. Бруннов Филипп Иванович. Посольство Российской Федерации в Соединённом Королевстве Великобритании и Северной Ирландии. URL: <https://www.rus.rusemb.org.uk/brunnov/> (дата звернения 18.12.2020).
53. Вартамян Э. Г. Государственное устройство и внутривосточное положение Османской империи начала XVIII в. (По материалам записок русского посла в Стамбуле П. А. Толстого). URL: [https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennoe-ustroystvo-i-vnutripoliticheskoe-polozhenie-osmanskoj-imperii-nachala-xviii-v-\(po-materialam-zapisok-russkogo-posla-v-stambul-p-a-tolstogo\)](https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennoe-ustroystvo-i-vnutripoliticheskoe-polozhenie-osmanskoj-imperii-nachala-xviii-v-(po-materialam-zapisok-russkogo-posla-v-stambul-p-a-tolstogo)) (дата звернения 18.12.2020).
54. Великий сын отечества. К 80-летию со дня кончины Андраника Сасунского URL: http://getmedia.msu.ru/newspaper/creators_vector/article/severik/great_son.htm (дата звернения 11.05.2021.).
55. Виноградов В. Н. Балканская эпопея князя А. М. Горчакова. Москва: Наука. 2005. 302 с.
56. Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре. Москва: Наука. 1991. 167 с.

57. Виноградов В. Н. Князь А. М. Горчаков — министр и вице-канцлер. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=17285837> (дата звернения 10.05.2021).
58. Виноградов В. Н. Лорд Пальмерстон в европейской дипломатии. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/JOURNAL/NEWHIST/PALM.HTM> (дата звернения 18.12.2020).
59. Виноградов В. Н. Русско-турецкая война 1806-1812. Необъявленная и предгрозовая. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_17823991_73283669.pdf (дата звернения 18.12.2020).
60. Виноградов В. Н. Являлась ли Крымская война для союзников «достойной сожаления глупостью?» URL: http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Vinogradov_07.pdf (дата звернения 10.05.2021).
61. Власов Н. А. Гельмут фон Мольтке. Полководец индустриальной эпохи. СПб: Издательство СПбГУ. 2011. 356 с.
62. Война 1877 и 1878 гг. Выпуск III. СПб: Типография Министерства Путей Сообщения. 1879. 355 с.
63. Волкова А. Б. Значение Суэцкого канала в оценке британских политических и общественных деятелей 50-80 годов XIX века. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/znachenie-suetskogo-kanala-v-otsenke-britanskih-politicheskikh-i-obschestvennyh-deyateley-50-80-h-godov-xix-veka/viewer> (дата звернения 11.05.2021.).
64. Вульф Д. Новый курс Германии и газетные войны с Россией (1890-1897 годы). URL: <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/history/2016/02/2016-02-08.pdf> (дата звернения 11.05.2021.).
65. Габдрашитова М. Этапы «Большой игры» в Средней Азии. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/etapy-bolshoy-igry-v-sredney-azii/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
66. Галстян А. С. Возникновение армянского вопроса в конце XIX-начале XX в URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/voznikновение-i-evolyutsiya-armyanskogo-voprosa-v-kontse-xix-nachale-xx-v/viewer> (дата звернения 11.05.2021.).
67. Гейрот О. А. Описание Восточной войны 1853-1856. СПб: Типография Эдуарда Гоппе. 1872. 576 с.
68. Германская история в новое и новейшее время / Под ред. Сказкин С. Д. Москва: Наука. 1970. 512 с.
69. Глазунова Г. Б. Реакция английского общества на заключение англо-японского договора в 1902 г. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_27429000_15546395.pdf (дата звернения 11.05.2021).
70. Горлова Д. В. Установление англо-русских военно-морских связей накануне Первой мировой войны. URL:

- <https://histrf.ru/uploads/media/default/0001/09/910fc0969ba4c154eae99c5ba6163c8dd6a3cc04.pdf> (дата звернения 11.05.2021).
71. Горяинов С. Босфор и Дарданеллы. СПб: Типография Скороходова И. Н. 1907. 355 с.
72. Гостенков А. В. Триполитанская война. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tripolitanskaya-voyna/viewer> (дата звернения 12.05.2021).
73. Григорьева А. А. Внешняя политика Австро-Венгрии на Балканах и панславизм. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vneshnyaya-politika-avstro-vengrii-na-balkanah-i-panslavizm-60-e-gg-xix-nachalo-xx-v/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
74. Григорьева А. А. Южнославянский вопрос в Габсбургской империи (40-е гг. XIX — начало XX вв.) URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yuzhnoslavyanskiy-vopros-v-gabsburgskoy-imperii-40-e-gg-xix-nachalo-hh-vv/viewer> (дата звернения 12.05.2021).
75. Гринин Л. Е. Глобальный кризис как кризис перепроизводства и денег. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/globalnyy-krizis-kak-krizis-pereproizvodstva-deneg/viewer> (дата звернения 19.12.2020).
76. Гришина Р. П., Шемякин А. Л. Судьба «Балканских союзников» 1912-1913 годов. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_20166024_67830331.pdf (дата звернения 12.05.2021).
77. Гудвин Д. Величие и крах Османской империи. Властители бескрайних горизонтов. Москва: Колибри. 2013. 352 с.
78. Гюрюн К. Армянское досье. Баку: Язычы, 1993. 187 с.
79. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814-1878). Т.2. Москва: Государственное издательство иностранной литературы. 1947. 544 с.
80. Дегоев В. В. Внешняя политика России и международные системы: 1700-1918 гг. Москва: РОССПЭН. 2004. 365 с.
81. Деметр Г. Граф Андраши и позиция Австро-Венгрии по вопросу Восточного кризиса (1875-1879 гг.). Историографический обзор. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/42931704.pdf> (дата звернения 10.05.2021).
82. Доник К. В. Дневник Светлейшего Князя А. С. Меншикова как исторический источник. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dnevnik-svetleyshego-knyazy-a-s-menshikova-kak-istoricheskiy-istochnik/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
83. Достян И. С. Милош Обренович — основатель династии сербских правителей. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/milosh-obrenovich-osnovatel-dinastii-serbskih-praviteley/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
84. Дранов Б. А. Черноморские проливы. Международно-правовой режим. Москва: юридическое издательство Министерства Юстиций СССР. 1948. 240 с.

85. Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). Москва: издательство Академии наук СССР. 1955. 384 с.
86. Дудар Р. В. Занепад на ліквідація яничарського корпусу. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_ (дата звернення 18.12.2020).
87. Емельянов Ю. Средиземноморская экспедиция Ф. Ф. Ушакова. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_23599489_67883889.pdf (дата звернення 18.12.2020).
88. Епишина Н. С. Лондонская конвенция 1871 г. Борьба за пересмотр условий Парижского мира. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_37295990_61893594.pdf (дата звернення 10.05.2021).
89. Еремеев Д. Е., Мейер М. С. История Турции в средние века и новое время. URL: <http://annales.info/islam/turkey/uchebnik/index.htm> (дата звернення 10.05.2021).
90. Жигарев С. Русская политика в Восточном вопросе. Историко-юридические очерки. Т.1. Москва: Университетская типография. Страстной бульвар. 1896. 550 с.
91. Жидкова О. В., Шпаковская М. А. Оценка деятельности канцлера А. М. Горчакова в отечественной историографии (к 220-летию со дня рождения А. М. Горчакова). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-deyatelnosti-kantslera-a-m-gorchakovav-otechestvennoy-istoriografii-k-220-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-a-m-gorchakova/viewer> (дата звернення 10.05.2021).
92. Жильцова Ю. В. Русско-германская таможенная война и торговые договоры 1893 и 1904 годов. Часть I. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russko-germanskaya-tamozhennaya-voyna-i-torgovye-dogovory-1893-i-1904-godov-chast-i/viewer> (дата звернення 11.05.2021.).
93. Жолудов М. В. К вопросу о геополитических противоречиях между Россией и Великобританией накануне Крымской войны (1853-1856 гг.) URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-geopoliticheskikh-protivorechiyah-mezhdu-rossiyei-i-velikobritaniyei-nakanune-krymskoy-voyny-1853-1856-gg/viewer> (дата звернення 10.05.2021).
94. Жуков К. А. Некоторые узловые моменты русско-турецких отношений в конце XVII-начале XX вв. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-uzlovyie-momenty-russko-turetskikh-otnosheniy-v-kontse-xvii-nachale-xx-vv/viewer> (дата звернення 18.12.2020).
95. Загрязкина Т. Ю. Следы Франции в России. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sledy-frantsii-v-rossii-1/viewer> (дата звернення 11.05.2021.).
96. Зайончковский А. М. Восточная война 1853-1856. Т. 1. СПб: Полигон. 2002. 642 с.

97. Зайончковский А. Подготовка России к Первой мировой войне. Москва: Издание военной типографии управления делами Наркомвоенмор и РВС СССР. 1926. 398 с.
98. Звягинцева М. С. Русско-турецкая война 1877-1878 годов в периодической печати XIX века (по материалам журнала «Русская старина»). URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/151233959.pdf> (дата звернения 10.05.2021).
99. Зеленев Е. И. Война в Крыму и на дунайском фронте: с кем и за что сражалась русская армия в 1853-1856 годах? URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/voyna-v-krymu-i-na-dunayskom-fronte-s-kem-i-za-cto-srazhalas-russkaya-armiya-v-1853-1856-godah/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
100. Зеленев Е. И., Зеленева И. В. Восточный вопрос во внешней политике Николая I: геополитический аспект. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vostochnyy-vopros-vo-vneshney-politike-nikolaya-i-geopoliticheskiy-aspekt-1/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
101. Золотарёв В. А. Россия и Турция. Война 1877-1878 г. г. М.: Наука, 1983. 268 с.
102. Золотухин М. Ю. Династический кризис в Болгарии 1886-1887 и миссия генерала Н. В. Каульбарса. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dinasticheskiy-krizis-v-bolgarii-1886-1887-gg-i-missiya-general-a-n-v-kaulbarsa/viewer> (дата звернения 11.05.2021.).
103. Золотухин М. Ю. Русско-австрийские переговоры по политическим и территориальным изменениям на балканском полуострове на начальном этапе восточного кризиса 1870-х годов. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russko-avstriyskie-peregovory-po-politicheskim-i-territorialnym-izmeneniyam-na-balkanskom-poluostrove-na-nachalnom-etape-vostochnogo-krizisa-1870-x-godov/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
104. Иванов Д. Н. Черноморский флот и первый турецко-египетский кризис 1831-1833 гг. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/chernomorskiy-flot-i-pervyy-turetsko-egipetskiy-krizis-1831-1833-gg/viewer>
105. Иванова Н. И. Граф К. фон Нессельроде. Сорок лет в министерстве иностранных дел России. URL: https://www.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-248-7/978-5-88431-248-7_08.pdf (дата звернения 10.05.2021).
106. Иваняков Р. И. Отто фон Бисмарк и реформа Германского союза. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otto-fon-bismark-i-reforma-germanskogo-soyuza/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
107. Ивонина Л. И. Ян Собеский — легенда и реальность. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yan-sobeskiy-legenda-i-realnost/viewer> (дата звернения 18.12.2020).
108. Игнатченко В. И. Становление политических взглядов А. Тьера. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-politicheskikh-vzglyadov-a-tiera/viewer> (дата звернения 10.05.2021).

109. Игнатченко И. В. Становление политических взглядов А. Тьера. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-politicheskikh-vzglyadov-a-tiera/viewer> (дата звернения 19.12.2020).
110. Игнатченко И. В. Франция в Венской системе международных отношений (первая половина XIX века). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/frantsiya-v-venskoy-sisteme-mezhdunarodnyh-otnosheniy-pervaya-polovina-xix-v/viewer> (дата звернения 19.12.2020).
111. Игнатъев А. А. Пятьдесят лет в строю. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/ignatyev_aa/index.html (дата звернения 12.05.2021).
112. Искендеров П. А. Берлинский конгресс 1878 и его политические последствия для Балкан. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/berlinskiy-kongress-1878-g-i-ego-politicheskie-posledstviya-dlya-balkan/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
113. История Германии. Т.2. От создания Германской империи до начала XXI века / Под ред. Бонвеч Б., Галактионов Ю. В. Москва: КДУ. 2008. 693 с.
114. История дипломатии / Под ред. Громыко А. А. Т.2. Москва: Госполитсиздат. 1963. 823 с.
115. История дипломатии / Под ред. Зорина В. А. Т 1. Москва: Госполитиздат. 1959. 899 с.
116. История дипломатии / Под ред. Потемкин В. П. Т 1. Москва: ОГИЗ. 1941. 566 с.
117. История Европы / Под ред. Чубарьян А. О. Т 5. От французской революции конца XVIII века до Первой мировой войны. Москва: Наука. 2000. 686 с.
118. Канева К. Граф Н.П. Игнатъев. Рыцарь Балкан. Москва: Центрполиграф. 2006. 660 с.
119. Кёремезли И. Турецкая оборона на дунайском театре военных действий (1853-1854). URL: <http://nlr.ru/domplekhanova/dep/artupload/dp/article/70/NA25672.pdf> (дата звернения 10.05.2021).
120. Киняпина Н. С. Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX века (1878-1898). Москва: Издательство московского университета. 1994. 208 с.
121. Киняпина Н. С. Внешняя политика Николая I. URL: http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/PALK_OUT.HTM (дата звернения 10.05.2021).
122. Киняпина Н. С. Избранные труды по истории России XIX века. Мюнхенгрецкие и Берлинские конвенции 1833. Москва: СЕМ. 2015. 449 с.
123. Киреев. Н. Г. История Турции. М.: Крафт+ИВ РАН. 2007. 609 с.

124. Кирова К. Э. Социально-политические взгляды Дж. Гарibaldi. URL: http://istmat.info/files/uploads/28195/garibaldi_kirova_1957.pdf (дата звернения 10.05.2021).
125. Косик В. И. Время разрыва. Политика России в болгарском вопросе 1886-1894 гг. Москва. 1993. 101 с.
126. Косик В. И. О феномене русофильства и русофобства в Болгарии. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-fenomenah-rusofilstva-i-rusofobstva-v-bolgarii/viewer> (дата звернения 11.05.2021.).
127. Котов Б. С. «Германский Босфор»: Миссия Лимана фон Сандерса в откликах русской прессы. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/germanskiiy-bosfor-missiya-limana-fon-sandersa-v-otklikah-russkoy-pressy/viewer> (дата звернения 11.05.2021).
128. Кочуков С. А. Русские добровольцы в сербо-турецкой войне 1876 года в зеркале воспоминаний В. В. Ящерова. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russkie-dobrovoltsy-v-serbo-turetskoy-voyne-1876-goda-v-zerkale-vozpominaniy-v-v-yascherova/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
129. Кошелева Е. А. Образ Наполеона III в российском обществе во второй половине XIX века. URL: <https://www.herzen.spb.ru/uploads/vkhrustalev/files/10.pdf> (дата звернения 10.05.2021).
130. Красный архив. Т.1. Москва.1922 / Под ред. Адоратский В. В., Максаков В. В. Москва: Центральный архив РСФСР. 1922. 445 с.
131. Краткая история Румынии / Под ред. Макаров Д. Ф. Москва: Наука. 1987. 541 с.
132. Кривоपालов А. А. Севастополь в стратегических планах фельдмаршала И. Ф. Паскевича в 1853-1855 г. г. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sevastopol-v-strategicheskikh-planah-feldmarshala-i-f-paskevicha-v-1853-1855-gg/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
133. Кривоपालов А. А. Фельдмаршал И. Ф. Паскевич и русская стратегия в 1848-1856 гг. URL: <http://www.hist.msu.ru/Science/Disser/Krivopalov.pdf> (дата звернения 10.05.2021).
134. Кудрявцева Е. П. Греческая революция и политика России в Восточном вопросе. URL: <file:///C:/Users/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BD/Downloads/2662-4099-2-PB.pdf> (дата звернения 18.12.2020).
135. Кудрявцева Е. П. Два канцлера: Меттерних и Нессельроде. URL: <file:///C:/Users/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BD/Downloads/869-1051-1-SM.pdf> (дата звернения 18.12.2020).
136. Кудрявцева Е. П. Турецкая дипломатия в первой половине XIX в. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/turetskaya-diplomatiya-v-pervoy-polovine-hih-v/viewer> (дата звернения 18.12.2020).

137. Купневский П. П. Политика европейских держав в зоне проливов в российском общественном мнении в конце XIX — начале XX веков. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_27540836_78459603.pdf (дата звернения 11.05.2021.).
138. Купневский П. П. Развитие внешнеполитической доктрины тройственного союза и реакция российского общественного мнения в 1880-1890 гг. XIX вв. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_28830255_41412331.PDF (дата звернения 10.05.2021.).
139. Курзенков М. С. Россия во внешней политике Германской империи в 1870-1890-х гг. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/86857/05-Kurzenkov.pdf?sequence=1> (дата звернения 10.05.2021.).
140. Лапин А. А. Бисмарк и дипломатическая служба Германии. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bismark-i-diplomaticeskaya-sluzhba-germanii/viewer> (дата звернения 10.05.2021.).
141. Линькова Е. В., Де Болливье М. Французская историография Крымской войны (1853-1856 гг.): основные направления и тенденции. URL: <file:///C:/Users/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BD/Downloads/22994-27037-1-PB.pdf> (дата звернения 10.05.2021.).
142. Литература и жизнь. Письма императора Николая Павловича И. Ф. Паскевичу 1832-1847. URL: http://dugward.ru/library/nikolay1/pisma_paskevichu.html#a008 (дата звернения 19.12.2020.).
143. Мазин К. А. Диалог вместо пушек: завещание великого дипломата. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dialog-vmesto-pushek-zaveschanie-velikogo-diplomata/viewer> (дата звернения 10.05.2021.).
144. Манфред А. З. Образование русско-французского союза. Москва: Наука. 1975. 375 с.
145. Матвеев С. Р. Истоки мировоззрения Франсуа Гизо. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoki-mirovozzreniya-fransua-gizo/viewer> (дата звернения 18.12.2020.).
146. Машевський О. П. Проблема чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 — початок 1920-х рр.) Київ: Аквілон-плюс. 2010. 785 с.
147. Мейер М. С. Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса. Москва: Наука. 1991. 261 с.
148. Миколенко Д. В. Политическое наследие С. Стамболова как составляющая болгарского авторитаризма в 1894–1918 гг URL: <https://docviewer.yandex.ua/view> (дата звернения 11.05.2021.).
149. Михайлов В. В. Великие державы и вовлечение Османской империи в Первую мировую войну. СПб: ГУАП. 2017. 320 с.
150. Морган К. История Великобритании. Оксфорд, 2000. 680 с.

151. Моргун О. Первый период Танзимата: традиционное общество и реформы. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/1419/2/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%83%D0%BD%20246-247.pdf> (дата звернення 18.12.2020).
152. Морозов Е. В. Египетский вопрос в англо-французских отношениях конца XIX — начала XX века. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/egipetskiy-vopros-v-anglo-frantsuzskih-otnosheniyah-kontsa-xix-nachala-xx-veka/viewer> (дата звернення 11.05.2021).
153. Мультиатули П. В. Император Николай II и франко-русский союз: начало и конец «медового месяца». 1894-1903 годы. URL: <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/history/2017/01/2017-01-13.pdf> (дата звернення 12.05.2021).
154. Муртузалиев С. И. Дипломатическая миссия генерала Н. Н. Муравьева в Египет и Турцию. URL: http://roii.ru/dialogue/47/roii-dialogue-47_19.pdf (дата звернення 18.12.2020).
155. Нагорный А. А. Проблема черноморских проливов во внешней политике начала XX века. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_30114589_82815682.pdf (дата звернення 11.05.2021).
156. Надюков С. А. Ранние военно-политические реформы в Османской империи. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rannie-voenno-politicheskie-reformy-v-osmanskoj-imperii/viewer> (дата звернення 18.12.2020).
157. Низалова Е. В. Вильгельм II и русско-японская война 1904-1905 гг. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vilgelm-ii-i-russko-yaponskaya-voyna-1904-1905-gg-k-voprosu-o-vliyanii-germanskogo-kayzera-na-vneshnyuyu-politiku-rossiyskoj-imperii-v/viewer> (дата звернення 11.05.2021).
158. Никитин М. Э. Багдадская железная дорога как фактор развития германо-османских отношений в конце XIX — начале XX веков. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bagdadsкая-zhelezная-doroga-kak-faktor-razvitiya-germano-osmanskih-otnosheniy-v-kontse-xix-nachale-xx-vekov/viewer> (дата звернення 11.05.2021).
159. Никифоров Д. И. Восстание в Боснии и Герцеговине и политический кризис Сербии в 1875 г. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vosstanie-v-bosnii-i-gertsegovine-i-politicheskiy-krizis-serbii-v-1875-g/viewer> (дата звернення 10.05.2021).
160. Новичев А. Д. Гюльханейский Хатт-и-шериф 1839 г. И его внешнеполитический аспект. URL: http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/p_turcologica_1972_1973_24_no_vichev.pdf (дата звернення 18.12.2020).¹

161. Новичев А. Д. История Турции. Новое время. Часть первая (1792-1839). Ленинград: Издательство Ленинградского Университета. 1968. 314 с.
162. Оганисян Р. С. Формирование политической доктрины партии «Дашнакцутюн» в конце XIX-начале XX веков URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-politicheskoy-doktriny-partii-dashnaktsutyun-v-kontse-xix-nachale-xx-vekov/viewer> (дата звернения 11.05.2021.).
163. Орлик И. И. Венгерская революция 1848-1849 годов и Россия. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_10293320_32520272.pdf (дата звернения 10.05.2021).
164. Орлов А. А. Влияние экономических факторов на политические отношения Великобритании и России в 1830-40-е гг. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-ekonomicheskikh-faktorov-na-politicheskie-otnosheniya-velikobritanii-i-rossii-v-1830-1840-e-gg/viewer> (дата звернения 19.12.2020).
165. Парсамов В. С. Священный союз и его интерпретаторы. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/svyaschennyi-soyuz-i-ego-interpretatory/viewer> (дата звернения 18.12.2020).
166. Петросян Ю. Османская империя. Москва: Алгоритм. 2013. 350 с.
167. Петрунина Ж. В. Военные реформы Мухаммеда Али как основа реализации планов по созданию независимой арабо-мусульманской империи. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/voennye-reformy-muhammeda-ali-kak-osnova-realizatsii-planov-po-sozdaniyu-nezavisimoy-arabo-musulmanskoj-imperii/viewer> (дата звернения 18.12.2020).
168. Петрунина Ж. В. Дипломатическая борьба европейских держав в связи с конфликтом в Османской империи в конце 40-х годов XIX века. URL: <http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Petrynina.pdf> (дата звернения 19.12.2020).
169. Петрунина Ж. В. Дипломатическая борьба европейских держав в связи с конфликтом в Османской империи в конце 40-х годов XIX века. URL: <http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Petrynina.pdf> (дата звернения 19.12.2020).
170. Петрунина Ж. В. Жизнь египтян в период правления Мухаммеда Али в представлении российского общества XIX в. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhizn-egiptyan-v-period-pravleniya-muhammeda-ali-v-predstavleniyah-rossiyskogo-obschestva-xix-v/viewer> (дата звернения 18.12.2020).
171. Петрунина Ж. В. Общественно-политические взгляды на внешнеполитическую стратегию России в первом турецко-египетском конфликте (1831-1833 годы). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obschestvenno-politicheskie-vzglyady-na->

- [vneshnepoliticheskuyu-strategiyu-rossii-v-pervom-turetsko-egipetskom-konflikte-1831-1833-gody/viewer](#) (дата звернення 18.12.2020).
172. Плеханов А. Е. Россия и Балканские войны: 1912-1913 гг. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_23064711_57326028.pdf (дата звернення 12.05.2021).
173. Под ред. Виноградов В. Н. История Румынии 1848-1917. Москва: Наука. 1971. 668 с.
174. Подольников В. П. Вильгельм II и внешняя политика Германии в конце XIX века. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vilgelm-ii-i-vneshnyaya-politika-germanii-v-kontse-xix-veka/viewer> (дата звернення 11.05.2021.).
175. Попов А. Д. Оккупация Египта Великобританией в откликах российской прессы (1882 г.). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/okkupatsiya-egipta-velikobritaniey-v-otklikah-rossiyskoy-pressy-1882-g/viewer> (дата звернення 10.05.2021).
176. Приходько Д. С. Позиция Франции в «Восточном вопросе» (1798-1812 гг.). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pozitsiya-frantsii-v-vostochnom-voprose-1798-1812-gg/viewer> (дата звернення 18.12.2020).
177. Пухова Л. А. Между мечтами и реальностью: польская эмиграция и французское правительство (середина 1850-х — конец 1860-х гг.). URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_30587111_90607736.pdf (дата звернення 10.05.2021).
178. Ранчинский В. П. Распад Российской и Османской империй: единство и противоположности. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/raspad-rossiyskoy-i-osmanskoy-imperiy-edinstvo-i-protivopozhnosti/viewer> (дата звернення 11.05.2021).
179. Розов Н. С., Пустовойт Ю. А., Филиппов С. И. Динамика революционной волны. Сравнительная политология «Весны народов» 1848-1849 г. г. URL: http://journals.tsu.ru/uploads/import/1738/files/44_238.pdf (дата звернення 10.05.2021).
180. Россия и черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Под ред. Нежинский Л. Н. Москва: Международные отношения. 1999. 559 с.
181. Ротштейн Ф. А. Две прусские войны. Москва: Издательство Академии Наук СССР. 1945. С. 7-117.
182. Рыбаченок И. С. Ключи от Чёрного моря (на рубеже XIX-XX веков). URL: <http://naukarus.com/klyuchi-ot-chernogo-morya-na-rubezhe-xix-xx-vekov> (дата звернення 11.05.2021.).
183. Рыбачёнок. И. С. Закат великой державы. Внешняя политика России на рубеже XIX — XX вв.: цели, задачи, методы. Москва: РОССПЭН. 2012. 582 с.
184. Ряполов В. В. Германо-британские противоречия на Среднем Востоке в конце XIX — начале XX вв. URL:

- <https://cyberleninka.ru/article/n/germano-britanskie-protivorechiya-na-srednem-vostoke-v-kontse-hih-nachale-hh-vv/viewer> (дата звернения 11.05.2021).
185. Сабитова Л. Р. Начало англо-русского дипломатического противостояния в рамках «Восточного вопроса» («очаковский кризис» 1791 г.). URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_22858710_55031258.pdf (дата звернения 18.12.2020).
186. Савченко Л. М. Роль России в развитии национально-освободительного движения Болгарии: Апрельское восстание 1876 года. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-rossii-v-razvitii-natsionalno-osvoboditelnogo-dvizheniya-bolgarii-aprelskoe-vostranie-1876-goda/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
187. Садовая Г. М. Роль германского императора Вильгельма II в возникновении Первой мировой войны. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-germanskogo-imperatora-vilgelma-ii-v-vozniknovenii-pervoy-mirovoy-voyny/viewer> (дата звернения 11.05.2021).
188. Сазонов С. Д. Воспоминания. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/sazonov_sd/index.html (дата звернения 12.05.2021).
189. Сардарян Г. Образование единого итальянского государства 1861. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_17425268_19310586.pdf (дата звернения 10.05.2021).¹ Аракелян Г. С. Соотношение теории и практики в деятельности политиков викторианской Англии (на примере Эдварда Дарби). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sootnoshenie-teorii-i-praktiki-v-deyatelnosti-politikov-viktorianskoy-anglii-na-primere-edvarda-derbi/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
190. Сенокосов А. Г. Эволюция внешнеполитического курса Великобритании в 1898-1904 гг.: от «блестящей изоляции» к антигерманской Антанте. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-vneshnepoliticheskogo-kursa-velikobritanii-v-1898-1904-gg-ot-blestyaschey-izolyatsii-k-antigermanskoy-antante-1/viewer> (дата звернения 11.05.2021).
191. Сергеев В. В. Роль торгово-экономических факторов в англо-русских отношениях второй половины XIX — начала XX века. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-torgovo-ekonomicheskikh-faktorov-v-anglo-russkih-otnosheniyah-vtoroy-poloviny-xix-nachala-hh-veka/viewer> (дата звернения 11.05.2021).
192. Серова О. В. Горчаков, Кавур и объединение Италии. Москва: Наука. 1997. С. 351 с.
193. Сертчелик С. Банковский сектор османской империи в XIX — начале XX вв. Роль и интересы в нём европейских государств и России. URL: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=1848> (дата звернения 10.05.2021).

194. Синегубов С. Н. Проблема германо-английского флотского соглашения на этапе начала февраля-конца марта 1909 г. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/151223492.pdf> (дата звернення 11.05.2021).
195. Сеницын С. В. Роль «капитуляций» во внешней политике османской империи XVI-XVIII вв. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-kapitulyatsii-vo-vneshney-politike-osmanskoj-imperii-xvi-xviii-vv/viewer> (дата звернення 12.05.2021).
196. Сироткина Е. В. Дьюла Андраши, Восточный вопрос и развитие австрийско-российских отношений в 70-е годы XIX века. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_36425504_40039040.pdf (дата звернення 10.05.2021).
197. Сироткина Е. В. На пути к союзу трёх императоров: австрийско-российские отношения после окончания франко-прусской войны. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/na-puti-k-soyuzu-treh-imperatorov-avstriysko-rossiyskie-otnosheniya-posle-okonchaniya-franko-prusskoj-voyny/viewer> (дата звернення 10.05.2021).
198. Сироткина Е. В. Франко-прусская война 1870-1871 гг. и развитие австрийско-российских отношений. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/oglyanuvshis-s-holodnym-vnimaniem-nazad-franko-prusskaya-voyna-1870-1871-gg-i-razvitie-avstriysko-rossiyskih-otnosheniy/viewer> (дата звернення 10.05.2021).
199. Сквозников А. Н. Македонский вопрос во внешней политике Балканских государств в конце XIX — начале XX в. // Российские и славянские исследования. 2004. № 11. С. 24-35.
200. Сквозников А. Н. Правовой режим черноморских проливов и русско-турецкие отношения в последней четверти XVII — начале XX в. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoy-rezhim-chernomorskih-prolivov-i-russko-turetskie-otnosheniya-v-posledney-chetverti-xviii-nachale-xx-v/viewer>
201. Славенко Т. Россия и Первая Балканская война. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiya-i-pervaya-balkanskaya-voyna/viewer> (дата звернення 12.05.2021).
202. Смирнова И. Ю. Курс Каннинга-Пальмерстона: Британское миссионерство и дипломатия в канун Крымской войны. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42564387> (дата звернення 10.05.2021).
203. Срібняк І., Дудар Р. Збройні сили Османської імперії (XIV початок XIX ст.): історія розвитку, структура, бойові кондиції. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/25711/1/I_Sribnyak_R_Dudar_ZSOI_2018_IFF.pdf (дата звернення 18.12.2020).
204. Стоун Н. Краткая история Турции. Москва: АСТ. 2014. С. 174-179.
205. Стыкалин А. С., Колин А. Сдача революционной венгерской армии русским войскам под Вилагошем в августе 1849 г. Воспоминания очевидца. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sdacha-revolyutsionnoy>

- [vengerskoy-armii-russkim-voyskam-pod-vilagoshem-v-avguste-1849-g-vospominaniya-ochevidtsa/viewer](#) (дата звернення 10.05.2021).
206. Тамарович А. Ю. Взаимоотношения России и Франции в конце XIX — начале XX: от вынужденного союза к сердечному согласию. URL: http://library.isu.ru/ru/resources/e-library/conf_works_ISU/sch3_soderzhanie/Sch-3-26.pdf (дата звернення 11.05.2021.).
207. Таньшина Н. П. Венская система и венские соглашения: взгляд из Франции. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/venskaya-sistema-i-venskie-soglasheniya-vzglyad-iz-frantsii/viewer> (дата звернення 19.12.2020).
208. Таньшина Н. П. Три взгляда на Францию 1838-1839 гг.: П. А. Вяземский, В. М. Строев, М. П. Погодин. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tri-vzglyada-na-frantsiyu-1838-1839-gg-p-a-vyazemskiy-v-m-stroev-m-p-pogodin/viewer> (дата звернення 19.12.2020).
209. Тарле Е. В. Крымская война. URL: <http://militera.lib.ru/h/tarle3/index.html> (дата звернення 10.05.2021).
210. Титова Н. В. Дипломатическая борьба между Российской империей и Францией в рамках Тильзитских и Эрфуртских соглашений в начале XIX века. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_38538475_15389840.pdf (дата звернення 18.12.2020).
211. Трахтенберг И. А. Капиталистическое воспроизводство и экономические кризисы (очерк теории). Москва: Государственное издательство политической литературы. 1954. 199 с.
212. Тунян В. Г. Восточный вопрос: мифотворческий аспект. Ереван: издательство ЕГУ, 2015. 403 с.
213. Турекулова Ж. Суецький канал і економічний розвиток Єгипту у XIX столітті. URL: file:///C:/Users/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BD/Downloads/ape_2012_11_57.pdf (дата звернення 10.05.2021).
214. Тянь В. В. Концепции внешней политики России накануне Первой мировой войны 1914-1918 гг. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsepsiya-vneshney-politiki-rossii-nakanune-pervoy-mirovoy-voyny-1914-1918-gg/viewer> (дата звернення 11.05.2021).
215. Улуныян А. А. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и Россия. М.: Наука, 1978. 217 с.
216. Ульянов П. В. Англо-германский антагонизм в британской пропаганда Первой мировой войны URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/anglo-germanskiy-antagonizm-v-britanskoj-propagande-perioda-pervoy-mirovoy-voyny/viewer> (дата звернення 11.05.2021).

217. Уляницкий В. Дарданеллы, Босфор и Чёрное море в XVIII веке. Москва: Типография А. Гатцуан. 1883. 721 с.
218. Устинова Ю. Н. Вопрос германского единства в политике национал-либералов (1871 год). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vopros-germanskogo-edinstva-v-politike-natsional-liberalov-1871-god/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
219. Ушаков Ю. Н. Русско-японские отношения накануне войны 1904-1905 гг. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russko-yaponskie-otnosheniya-nakanune-voyny-1904-1905-gg/viewer> (дата звернения 11.05.2021).
220. Фадеева Л. И. Формирование новых политических установок во время правления султана Махмуда II (первая треть XIX века). URL : http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/p_ts_1979_1985_08_fadееva.pdf (дата звернения 18.12.2020).
221. Финкель К. История Османской империи. Видение османа. Москва: Мидгард. 2010. 850 с.
222. Фишер Л. А. Демарш Чарыкова в 1911 году и проблема черноморских проливов. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/demarsh-charykova-v-1911-godu-i-problema-chernomorskih-prolivov/viewer> (дата звернения 11.05.2021).
223. Фортунатов П. К. Война 1877-1878 и освобождение Болгарии. М.: Учпедгиз, 1950. 180 ст.
224. Хачатрян Т. М. Немецко-турецкие взаимоотношения в 1882-1895 гг.: правовой военно-политический анализ. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nemetsko-turetskie-vzaimootnosheniya-v-1882-1895-gg-pravovoy-voenno-politicheskii-analiz/viewer> (дата звернения 11.05.2021.).
225. Хевролина В. М. Российская дипломатия в рамках Крымской системы. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_21843810_42096230.pdf (дата звернения 10.05.2021).
226. Хизриев Х. А. Проблемы определения статуса британских войск в Египте после оккупации 1882 года. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-opredeleniya-statusa-britanskih-voysk-v-egipte-posle-okkupatsii-1882-goda/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
227. Хорошева А. О. Бельгия во внешнеполитических планах Франции и Великобритании XIX — начала XX вв. URL: <http://annuaire-fr.narod.ru/statji/FE2008/Horosheva.pdf> (дата звернения 10.05.2021).
228. Царёв А. С. Англо-бурская война и позиция Германии. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/anglo-burskaya-voyna-i-pozitsiya-germanii/viewer> (дата звернения 11.05.2021).
229. Черевык К. А. Вмешательство великих держав в польское восстание 1863 г. и позиция России. URL:

- <https://cyberleninka.ru/article/n/vmeshatelstvo-velikih-derzhav-v-polskoe-vosstanie-1863-g-i-pozitsiya-rossii/viewer> (дата звернения 10.05.2021).
230. Черкасов П. П. Российско-французские отношения и польское восстание 1863 года. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_23136247_74277932.pdf (дата звернения 10.05.2021).
231. Чернов О. А. «Демарш Чарыкова» в мемуарах Н. В. Чарыкова. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/demarsh-charykova-v-memuarah-n-v-charykova/viewer> (дата звернения 12.05.2021).
232. Чечулина Н. Д. Внешняя политика России в начале царствования Екатерины 1762-1774. СПб: Типография Галицкого управления уделов. 1896. 488 с.
233. Шильдер М. К. Император Николай Павлович. Его жизнь и царствование. Т.2. СПб: Издание А. С. Суворина. 1903. 896 с.
234. Шимов Я. Австро-Венгерская империя. Москва: Издательство Эксмо. 2003. 609 с.
235. Шишков В. В. Османская империя: от завоевания и интеграции периферий к попыткам модернизации. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osmanskaya-imperiya-ot-zavoevaniya-i-integratsii-periferiy-k-popytkam-modernizatsii/viewer>. (дата звернения 10.05.2021).
236. Шкунов В. Н. Роль дипломатической и консульской службы в регулировании внешней торговли Российской империи в первой трети XIX века. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-diplomaticheskoy-i-konsulskoy-sluzhby-v-regulirovanii-vneshney-torgovli-rossiyskoy-imperii-v-pervoy-treti-xix-veka/viewer> (дата звернения 18.12.2020).
237. Шувалова Н. Б. Проблема геноцида армян в Османской империи в контексте международных отношения URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/2008-02-039-040-problema-genotsida-armyan-v-osmanskoy-imperii-v-kontekste-mezhdunarodnyh-otnosheniy-svodnyy-referat/viewer> (дата звернения 11.05.2021.).
238. Юсупов И. И. История учреждения первых банков в Османской империи. URL: <http://www.fa.ru/org/div/museum/SiteAssets/Pages/new> (дата звернения 19.12.2020).
239. Юсупов И. И. История учреждения первых банков в османской империи. URL: <http://www.fa.ru/org/div/museum/SiteAssets/Pages/new/%D0%AE%D1%81%D1%83%D0%BF%D0%BE%D0%B2%2> (дата звернения 10.05.2021).
240. Явнова И. И., Туйкина Г. А. Внутренняя и внешняя политика Англии в начале XX века. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_32299723_74012887.pdf (дата звернения 11.05.2021).

241. Якубовская И. В. Баланс сил в международных отношениях 1895-1898 гг.: «Европейский концерт» и двусторонние соглашения. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/balans-sil-v-mezhdunarodnyh-otnosheniyah-1895-1898-gg-evropeyskiy-kontsert-i-dvustoronnie-soglasheniya/viewer> (дата звернения 11.05.2021.).
242. Яфарова М. Р. Накануне подписания Бахчисарайского мира: русско-османское военное противостояние на Украине в 1679 и 1680 гг. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nakanune-podpisaniya-bahchisarayskogo-mira-russko-osmanskoe-voennoe-protivostoyanie-na-ukraine-v-1679-i-1680-gg/viewer> (дата звернения 12.05.2021.).
243. Daly M. W. The Cambridge history of Egypt. Cambridge university press. 1998. P. 139-180
244. Marshall G. S. Hodgson. The Venture of Islam. The Gunpowder Empires and Modern Times. University of Chicago press. 1974. 460 p.
245. Convention of Kütahya. Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/Convention-of-Kutahya> (дата звернения 18.12.2020).
246. Britannica. Edmond Drouyn de Lhuys. URL: <https://www.britannica.com/biography/Edmond-Drouyn-de-Lhuys> (дата звернения 10.05.2021.).

Резюме

У дипломній роботі розглянуто політику держав щодо Чорноморських проток на різних етапах розвитку проблеми, що була складовою частиною «Східного питання». Важливі події міжнародних відносин розглянуто з точки зору їх впливу на статус проток Босфор і Дарданели. Автор ставить під сумнів тезу про вигідність для російської сторони вирішення питання про Протоки шляхом двосторонніх угод з Османською імперією в період до Лондонської конвенції 1841 року.

Через низку факторів автор розглянув популярність серед британської політичної еліти концепцій закритого і відкритого моря у вказаних хронологічних рамках. Показана поступова зміна основного вектору зовнішньої політики Відня від європейських справ до Балканського півострова. Висвітлено причини зацікавленості Другого рейху у Східних справах.

В роботі показана послідовна втрата російською дипломатією важелів впливу на Порту. Найбільшою поразкою Росії стала 9 стаття Паризького мирного договору 1856 року. Вона фактично позбавила царя права протекції над християнськими підданими султана. Водночас Зимовий палац втратив ключовий важіль впливу на Порту.

Невдачі російської дипломатії переглянути режим Проток у сприятливий час і за наявності союзників пояснюються відсутністю у Санкт-Петербурга реальних важелів впливу на Порту. Лондонська конвенція про протоки 1871 року у її кінцевій редакції розглядається як найбільш прийнятна для всіх сторін модель режиму Проток.

З огляду на це автор вважає рішення наради перших осіб Російської імперії від лютого 1914 року єдиним можливим на той час варіантом перегляду Лондонської конвенції 1871 року.

Resume

The diploma considers the policy of states on the Black Sea Straits at different stages of development of the problem, which was an integral part of the "Eastern Question". Important events in international relations are considered in terms of their impact on the status of the Bosphorus and Dardanelles. The author questions the thesis that it is advantageous for the Russian side to resolve the issue of the Straits through bilateral agreements with the Ottoman Empire in the period before the London Convention of 1841.

Through a combination of factors, the author considered the popularity of the concepts of the closed and open seas among the British political elite within the specified chronological framework. The gradual change of the main vector of Vienna's foreign policy from European affairs to the Balkan Peninsula is shown. The reasons for the Second Reich interest in Eastern affairs are highlighted.

The diploma shows the consistent loss of Russian diplomacy leverage over Porto. Russia's greatest defeat was Article 9 of the Paris Peace Treaty of 1856. It effectively deprived the czar of the right of protection over the sultan's Christian subjects. At the same time, the Winter Palace lost its key lever of influence on Porto.

The failures of Russian diplomacy to reconsider the Straits regime at a favorable time and in the presence of allies are explained by the lack of real leverage in St. Petersburg to influence the Porto. The London Convention on the Straits of 1871, in its final version, is considered the most acceptable model of the Straits regime for all parties. In view of this, the author considers the decision of the meeting of the first persons of the Russian Empire in February 1914 to be the only possible option at that time to revise the London Convention of 1871.